

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ўзбек филологияси факультети
Ўзбек тилшунослиги кафедраси**

**ЎЗБЕК ТИЛИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ ВА ФУНКЦИОНАЛ-
ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ
(танланма фан)**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Самарқанд - 2012

Тузувчи:

проф. Йўлдошев Б.

Кафедра мудири:

ф.ф.д. Абдусайдов А.

«Ўзбек тилида фразеологизмларнинг шаклланиши ва функционал-прагматик хусусиятлари» деб номланувчи танлов фани тилшунослик бўйича магистр тайёрлашда танлов фанлари блокиннинг марказий бўғинидан ўрин олганлиги сабабли бу йўналиш бўйича бошқа лингвистик фанлар (“Тилшунослик назарияси”, “Систем тилшунослик назарияси”, “Ўзбек тили лексикологияси”, “Ареал тилшунослик”, “Амалий тилшунослик”, “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси”, “Лингвистик структуралар”, “Тил қурилишининг асосий бирликлари”, “Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари”, “Матн тилшунослиги”, “Ўзбек тилининг грамматик услубияти масалалари”, “Шарқ фалсафасида тилшуносликнинг назарий масалалари”, “Этимология ва этимолик таҳлил тамойиллари” кабилар)даги илмий талқинлар, терминлар, таҳлил усули, масалаларнинг ечимидаги ёндошувлар мазкур ўқув фанига мувофиқ келиши зарур. Бу фан умумметодологик фанлар блокиннинг “Фанларнинг фалсафий масалалари”, “Илмий ижодиёт методологияси”, “Махсус фанлар ўқитиш методикаси” каби фанлари билан ҳам узвий боғлиқдир.

Фаннинг ҳажми ва мазмуни

Магистратура, 2-босқич, 3-семестр		
Маъруза.....	—	8
Амалий машғулот.....	—	4
Семинар.....	—	6
Аудитория ишларининг жами.....	—	18
Мустақил иш.....	—	40
Жами.....	—	58

1-март
**“ЎЗБЕК ТИЛИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ
ВА ФУНКЦИОНАЛ- ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ”
ТАНЛАММА ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ**

Таянч сўз ва иборалар: фразема, фразеологизм, ибора, фразеологик шаклланиш, фразеология, турғун сўз бирикмаси, идиома, фразеология ва фразеография.

Фразеологик бирлик (бундан кейин ФБ) ёки фразема, ибора келиб чиқиш жихатидан жуда қадимий бўлса-да, фразеология (иборашунослик) фани тарихи бир неча юз йилни ўз ичига олади.

Рус тилшунослигида ФБлар билан тадқиқотчилар XVIII асрдан бошлаб шуғулланиб келишмоқда. Жумладан, М.В.Ломоносов рус адабий тили луғати режасини тузар экан, бунда сўзлар билан бир қаторда “халқ (Россия) мақоллари”, “фразеслар” ва “идиоматизмлар” ўз ифодасини топиши лозимлигини алоҳида таъкидлаган эди. XX асрнинг 60-80-йилларига келиб фразеология чет эл тилшунослигида бўлганидек, ўзбек тилшунослигида ҳам тез суръатлар билан ўсди.

Рус фразеологияси фани тарихи В.Л.Архангельский, Э.Х.Рот, В.Н.Телия, Л.И.Ройзензон, Е.А.Малиновскийнинг илмий тадқиқотларида кенг изоҳлангани учун¹ биз бу масалага жуда қисқача тўхталамиз, шундан кейин туркийшуносликда, жумладан ўзбек тилшунослигида фразеология ва фразеографияга оид юзага келган айрим назарий йўналишлар, илмий тадқиқотлар, фразеологик луғатлар ҳақида фикр юритамиз.

Фразеология назариясининг илк тадқиқотчиси, шубҳасиз, швейцар-француз тилшуноси Шарль Балли (1865-1947) ҳисобланади. У ўзининг “Стилистика очерки”(1905) ва “Француз стилистикаси” (1909) номли асарларига сўз бирлашмалари, яъни фразеологизмларни тадқиқ этувчи махсус боблар киритган эди. У фразеологик бирлашмаларнинг ташқи ва ички белгиларини бир-биридан фарқлаган эди. Унинг таълимотига кўра, бундай бирлашмаларнинг структурал хусусиятлари ташқи белгилари, семантик табиати эса унинг ички белгилари саналади. Фразеология асосан фразеологик бирлашмаларнинг семантик табиатини, ички белгиларини ўрганиш билан шуғулланиши лозим². Ф.де Соссюр эса “Умумий тилшунослик курси”(1916)

¹ Масаланинг ўрганилиш тарихи ҳақида қаранг: Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. - Ростов-на-Дону, 1964. – С. 8-54; Телия В.Н. Фразеология // Теоретические проблемы советского языкознания. - М., Наука, 1968. – С. 257-277; Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. - Самарканд, 1971. – С. 5-76; Малиновский Е.А. Формирование русской фразеологии и фразеографии. АДД. – Алматы, 1995. – С. 3-52; Малиновский Е.А. Формирование русской фразеологической теории в XX веке. Монография. – Самарканд, 2007. – С. 4 - 131 ва бошқалар

² Қаранг: Кунин А.В. Теория фразеологии Шарля Балли // Иностранные языки в школе, 1966, № 3. – С. 17-23; Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. - М.: Высшая школа, 1987. – С. 6-8.

асарида синтагма, унинг белгилари ҳақида сўз юритар экан, тилда шундай тайёр бирикмалар («готовые речения») борки, уларнинг узул хабари маъноси ва синтактик хусусиятидан келиб чиқади. Уларни импровизациялаш (тайёргарликсиз қўллаш) мумкин эмас, чунки бундай бирикмалар тайёр ҳолда, анъанага кўра қўлланади, деган эди³. Умуман, фразеология фанининг ривожланиш тарихини хронологик жиҳатдан уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

Биринчи давр. ХУШ асрнинг ўрталаридан ХХ асрнинг 30-йилларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр фразеологик тадқиқотларнинг йўлга қўйилиши М.В.Ломоносов, В.И.Даль, А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, Ф.И.Буслаев, Ш.Балли, А.А.Шахматовларнинг илмий фаолияти билан боғлиқ.

Қайд қилиш ўринлики, биринчи даврда фразеология кўпроқ лексикография, яъни амалий луғатшунослик объекти бўлиб хизмат қилган. Бу даврда кўпроқ ФБларни луғатларда акс эттириш (кодификациялаш), уларнинг маъносини, этимологиясини изоҳлаш, талқин этишга алоҳида эътибор қаратилган эди.

Иккинчи давр. Е.Д.Поливанов, В.В.Виноградов, С.И.Абакумов, Г.К.Данилов, Г.О.Винокур, В.Н.Державин, А.И.Ефимов, А.Я.Рожанский, И.Е.Аничков каби олимларнинг илмий фаолияти билан боғлиқ ҳолда ривожланди ва ХХ асрнинг 30-50-йилларини ўз ичига олади. Бу даврни фразеологиянинг мустақил лингвистик соҳа сифатида шаклланиш даври ҳам дейиш мумкин.

Учинчи давр ХХ асрнинг 60-йилларидан бошланиб ҳозирги кунларгача давом этади. Бу давр фразеологик тадқиқотларда янги методларнинг қўлланилиши, фразеологик назариянинг тез суръатлар билан ривожланиши ва кўплаб фразеолог мутахассисларнинг етишиб чиққанлиги билан характерланади⁴. Шуниси эътиборлики, проф. Е.А.Малиновский «ХХ асрда рус фразеологик назариясининг шаклланиши» номли монографияси (Самарканд, 2007)да рус тилшунослигида ХХ асрда фразеологик таълимотнинг шаклланиш тарихини қуйидагича тўрт даврга ажратиб ўрганган: а) ХХ аср бошларида (1900-1920 йилларда) рус тилшунослигида вужудга келган фразеологик таълимот; б) урушгача бўлган даврда (1920-1940 йилларда) рус тилшунослигида фразеологик таълимотнинг тараққиёти; в) ХХ асрнинг 50-60-йилларида рус тилшунослигида фразеологик таълимотнинг ривожланиши; г) ХХ асрнинг 70-80-йилларида рус тилшунослигида фразеологик таълимотнинг тараққиёти. Биз ҳам ХХ асрда ўзбек

³ Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики // Фердинанд де Соссюр Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. - С. 157.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А., Хаютин А.Д. Очерки по истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. - Самарканд, 1975., - С. 5-70; Малиновский Е.А. История изучения проблем фразеологии в русском языкознании. - Ташкент: Фан, 1991. - С. 5-92; Малиновский Е.А. Формирование русской фразеологии и фразеографии. АДД. - Алматы, 1995. - С. 3-52; Малиновский Е.А. Формирование русской фразеологической теории в XX веке. Монография. - Самарканд, 2007. - С. 4 - 131

фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти муаммоларини тадқиқ этишда ана шу даврлаштириш тамойилларини маълум даражада инобатга олишга ҳаракат қиламиз.

Умуман олганда, фразеология кейинги йилларда тез суръатлар билан тараққий этаётган тилшунослик соҳаларидан бирига айланди. Бу соҳа жуда кўплаб ҳамдўстлик мамлакатлари олимларининг диққатини ўзига жалб этмоқда. Масалан, тилшунос олимлар ФБларнинг табиати ва ҳосил бўлиш усулларини ўрганмоқдалар (А.М.Бабкин, Ю.А.Гвоздарев), фразеологик маъно табиатини аниқламоқдалар (В.П.Жуков, Н.М.Шанский, А.М.Мелерович, В.А.Яценко), ФБларнинг ўзаро синонимик, антонимик, вариантдошлик, омонимик хусусиятларини ўрганмоқдалар (М.И.Сидоренко, Е.И.Диброва), ибораларнинг морфологик структураси ва парадигматикаси (В.П.Жуков, А.М.Чепасова, Л.В.Семенова, А.В.Жуков, В.Н.Гришанова), ФБларнинг гап таркибидаги синтактик вазифаси (С.Г.Гаврин, Л.А.Ким, О.В.Шавкунова, В.М.Бурмаков), ибораларни қиёсий, структурал-типологик таҳлил қилиш (Ю.П.Солодуб, Р.И.Попович), байналминал фразеология масалалари (В.В.Акуленко, Э.М.Солодухо), бадиий ва публицистик услуб фразеологияси (В.Н.Вакуров, М.А.Бакина, А.Г.Ломов, И.Я.Лепешев), ФБларни коммуникатив-прагматик аспектда ўрганиш (В.Н.Телия, А.М.Эмирова), фразеологияга доир дарслик ва қўлланмалар яратиш (А.В.Кунин, Н.М.Шанский, В.П.Жуков, Ю.А.Гвоздарев, В.М.Мокиенко, А.М.Бушуй, А.М.Фомина), фразеология ва фразеографиянинг шаклланиш тарихини ўрганиш (Л.И.Ройзензон, М.М.Копиленко, В.Л.Архангельский, Э.Х.Рот, В.Н.Телия, В.П.Жуков, Е.А.Малиновский) соҳасида қатор ишлар амалга оширилди. Жаҳон тилшунослигида фразеологиянинг мустаҳкам ўрин олишида собиқ совет германистикаси ва романистикаси эришган ютуқлар ҳам алоҳида қимматга эга бўлди. Бу соҳада Н.Н.Амосова, А.В.Кунинларнинг инглиз фразеологияси, И.И.Чернишева, А.Д.Райхштейн, М.Д.Городниковаларнинг немис фразеологияси, В.Г.Гакк, Н.Н.Кириллова, З.Н.Левит, А.Г.Назарян, Я.И.Рецкер, Г.Г.Соколова, И.Н.Тимесковаларнинг француз фразеологияси, Е.М.Вольф, В.С.Виноградов, А.В.Супрун, Н.Н.Курчаткиналарнинг испан фразеологияси, Т.З.Черданцеванинг итальян фразеологияси бўйича амалга оширган ишларини таъкидлаш ўринлидир.

Кейинги қирқ йил мобайнида ҳамдўстлик мамлакатларида озарбайжон (К.Ю.Алиев, Г.А.Байрамов, А.Гурбанов, Н.Р.Рагимзаде, С.А.Халилов), арман (П.С.Бедирян, Е.У.Геворкян, А.А.Мурвалян, А.М.Сукиасян), бошқирд (З.Г.Ураксин), белорус (А.С.Аксамитов, А.М.Базыленко, Ф.М.Янковский), грузин (М.К.Андроникашвили, А.Л.Ониани, А.А.Такаишвили), қабардин (қабардин-черкес А.Г.Емузов, Б.М.Карданов), козоқ (С.К.Кенесбаев, Р.Сарсембаев, С.Тулекова), қорачой-болқор (З.К.Жарашуева), қорақалпоқ (Е.Бердимуратов, С.Т.Наурузбаева), қирғиз (Б.Керимжанова, Дж.Осмонова, Д.Шукуров, А.Сапарбаев, А.Назаров), кумик (Л.С.Аркитская), курд (Ю.Ю.Авалиани, М.Х.Хамоян), латиш (Е.К.Кагайне, Э.Кокаре,

Л.Я.Орловская), лезгин (А.Г.Гюльмагомедов), литва (Б.Калинаускас, Я.Липскене), марий (Ф.Т.Грачева, Э.С.Якимова), молдаван (Р.С.Ширманкина), осетин (М.И.Исаев, И.А.Хугаев), тожик (Х.Мажидов, И.Хасанов, С.В.Хушенова, Н.Жўраев), татар (Г.Х.Ахатов, Г.Х.Ахунзянов, К.С.Сабиров), туркман (А.Абдурахмонова, К.Бабаев, Г.Ачилова, О.Назаров, А.Аннамамедов), турк (Р.Р.Юсипова, Л.Н.Долганов), ўзбек (Ш.Раҳматуллаев, Я.Пинхасов кабилар), уйғур (А.Т.Кайдаров, Ч.Г.Сайфуллин, О.Жамалдинов), украин (Н.А.Москаленко, Л.Г.Скрипник, Г.М.Удовниченко), форс (Ю.А.Рубинчик), чуваш (Ю.Ф.Ефимов, М.Ф.Чернов), эстон (Ф.Вакк, А.А.Крикманн) тиллари фразеологияси бўйича салмоқли ишлар майдонга келди. Натижада фразеология тилшуносликнинг алоҳида, мустақил соҳаси сифатида шаклланди. Ўз вақтида таниқли фразеолог олима Н.Н.Амосова тўғри таъкидлаганидек, “бу лингвистик соҳанинг шаклланиши ва тараққиёти кўплаб фразеолог олимларнинг турли тиллар бўйича олиб борган тадқиқотлари самарасидир”⁵.

Фразеологик материал мураккаб ва кўп аспекти бўлгани учун кейинги йилларда у хилма-хил методлар, усуллар ёрдамида ўрганилмоқда. Бу ўринда ФБларни ўрганишнинг қуйидаги метод ва усуллари алоҳида таъкидлашга тўғри келади: идентификация методи (Ш.Балли, А.В.Кунин), контекстологик метод (Н.Н.Амосова), вариацион метод (В.Л.Архангельский), фразеологик аппликация методи (В.П.Жуков), структурал-типологик метод (Л.И.Ройзензон, Ю.Ю.Авалиани, Ю.П.Солодуб), компликатив метод (С.Г.Гаврин), ибораларни семантик доиралар асосида ўрганиш методи (М.Т.Тагиев), лексема ва фраземаларни денотатив ва коннотатив семаларга ажратиш ўрганиш методи (М.М.Копиленко, З.Д.Попова) кабилар. Бу метод ва усуллар бир-бирини тўлдиради ва ФБларнинг хилма-хил томонларини, парадигматик ва синтагматик хусусиятларини, валентлик (бирикувчанлик) имкониятларини чуқурроқ тушунишга имкон беради⁶. ФБларга нисбатан қизиқишнинг ана шундай ортиб бораётганлиги ўрганиш объекти, яъни фразеологизмнинг ўзига хос тил бирлиги эканлиги билан боғлиқдир. Чунки мазмун планига кўра ФБлар лексик бирлик (сўз)ларга яқин турса, ифода плани жиҳатидан улар синтактик бирлик (сўз бирикмаси, гап)ларга яқиндир. Аммо ФБ сўзга ҳам, сўз бирикмасига ҳам, гапга ҳам тўла маънода тенг эмас.

Фразеология масалаларини тадқиқ этиш, шубҳасиз, унинг мустақил лингвистик соҳа сифатида шаклланишига сабаб бўлди, тилшунослик фанини назарий ва амалий жиҳатдан бойитди. Лекин бундан фразеология соҳасига доир ўрганилмаган муаммолар қолмади, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак.

⁵ Амосова Н.Н. Теоретическое и практическое значение фразеологии как особой отрасли языкознания // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Тезисы докладов межвузовской конференции. – Череповец, 1965. – С. 3.

⁶ ФБларни ўрганиш методлари ҳақида қаранг: Попов Р.Н. Методы исследования фразеологического состава языка (учебное пособие). – Курск. Изд-во Курского пед. ин-та, 1976. – 84 с.

Биз мазкур ишда туркий тиллар фразеологиясини ўрганишнинг айрим масалалари, ўзбек фразеологияси ҳамда фразеографиясининг ўрганилиш тарихини қисқача кўздан кечирмоқчимиз. Мазкур монографик тадқиқотда фразема, ФБ ёки ибора дейилганда тузилиши жиҳатидан сўз бирикмаси ёки гапга тенг, умумлашган маъно англатувчи, компонентлари қисман ёки тўласинча кўчма маъно ифодаловчи турғун лексик-семантик бирликлар тушунилади.

Мазкур маърузалар матни муаллифнинг “Лингвистика” (ўзбек тили) ихтисослиги бўйича таълим олаётган магистрантларга, СамДУ хузуридаги олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг малакасини ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш маркази тингловчиларига «Ўзбек тилида фразеологизмларнинг шаклланиши ва функционал-прагматик хусусиятлари», “Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг назарий асослари” мавзуларида бир неча йиллардан буён ўқиб келаётган маърузалар матни асосида юзага келди.

Назорат саволлари:

1. Фразеологизм ва унинг бошқа тил бирликлари (сўз, қўшма сўз, сўз бирикмаси, гап) билан муносабати.
2. Фразеология фанининг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари.
3. Фразеологизмларни ўрганиш методлари ҳақида тушунча.
4. Ўзбек фразеологияси фани ва унинг ҳозирги даврда ўрганиш масалалари.

2-мәъруза

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Таянч сўз ва иборалар: фразеология, туркий тиллар фразеологияси, идиома, фраза, турғун сўз бирикмалари, фразеолог олимлар: С.Кенесбов, С.Муратов, Г.Байрамов, З.Ураксин, Ш.Раҳматуллаев, М.Чернов, фразеологик транспозиция, фразеологик шаклланиш.

“Фразеология” атамаси юнонча “фраза” (phrasis – ифода, нутқ ўрами) сўзидан олинган бўлса-да, туркийшуносликда дастлаб бу атама турлича маъноларни ифодалаш учун хизмат қилган. Масалан, XIX асрда яшаган туркийшунос олим Мирза Козимбек (1802-1870) ўша давр анъаналаридан келиб чиқиб, рус тилида ёзилган бошқа тасвирий грамматикаларда бўлгани сингари ўз асарида “фраза” сўзини “жумла”, “гап”(предложение) маъносида қўллаган⁷. “Фразеологик бирикма” дейилганда эса сўздан йирик тил бирликларини тушунган. У туркий тиллардаги феъллар ҳақида маълумот берар экан, *зам емоқ, вужудга келмоқ, гусса емоқ* сингари тил бирликларини “таркибли феъллар” (“составные глаголы”) деб изоҳлаган⁸.

Озарбайжон тилшунослари Б.Чўпонзода ва Ф.Оғазода “Турк тили грамматикаси” асарида тил илмининг бўлимлари ҳақида фикр юритиб, “Семасиология”, “Стилистика” атамалари билан бирга ўша даврда тилшуносликда кенг қўлланишда бўлган “идиоматизм” атамасига қарши ўлароқ “идиотизм” сўзини ишлатган. Муаллифлар бу асарида турк тилидаги идиомаларга оид *бошга солмоқ, бошга тушмоқ, кўз кўрмоқ, кўзум (сендин) сув ичмоқ* каби бирликларни мисол сифатида келтирадилар⁹.

Умуман, фразеология туркийшуносликда нисбатан ёш соҳалардан бири саналади, чунки уни системали равишда ўрганиш фақат асримизнинг 40-50-йилларига келиб бошланди. Туркий тилларнинг грамматик қурилишини ўрганувчи тадқиқотчилар қисм(компонент)ларга ажралмайдиган бирикмаларнинг нутқда қўлланиш хусусиятларига ҳам аҳамият бериб келганлар. Бундай бирикмаларнинг функционал жиҳатдан сўзга яқин эканлигини ҳисобга олиб, айрим туркийшунослар уларни лексик сўз бирикмалари ёки лексик бирликлар (лексик бирлашмалар), деб ҳисоблаганлар ҳамда синтаксис ёки сўз ясалиши¹⁰ соҳаларининг ўрганиш объекти доирасига киритганлар.

Бошқа тадқиқотчилар эса бундай бирикмаларни лексикализациялашган бирикмалар ёки лексик маънога эга бўлган юмуқ бирикмалар деб ҳисоблаб, улар синтаксисга ҳам, сўз ясалишига ҳам тааллуқли бўлмай,

⁷ Казым-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск П. - Казань, 1846 – С. 120.

⁸ Казым-бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск П. - Казань, 1846 – С. 175-179..

⁹ Чобанзаде Б., Агаев Ф. Турк грамери. - Бакы, 1929, 144-145-бетлар.

¹⁰ Баскаков Н.А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Вопросы составления описательных грамматик. - М.: Наука, 1961. – С. 71.

тилшуносликнинг мустақил ўрганиш объекти бўлиши керак, деган фикрни олға сурганлар. Шунингдек туркийшуносликда ФБлар гапнинг ажралмас бўлаклари бўлиб, улар лексикология ёки фразеологиянинг ўрганиш объекти бўлиши лозим, деган қарашлар ҳам 60-йиллардаёқ юзага кела бошлаган эди.

Туркий фразеологиянинг бошловчилари, ҳеч шубҳасиз, С.К.Кенесбоев ва Ш.У.Раҳматуллаевлар ҳисобланади. Уларнинг 40-йилларнинг иккинчи ярми ва 50-йилларда юзага келган тадқиқотлари туркий фразеологиясининг шаклланиши ва тараққиётида катта роль ўйнади. Шу вақтларда ҳимоя қилинган номзодлик диссертациялари ҳам туркий фразеологиянинг тараққиётида сезиларли из қолдирди.

Кейинги қирқ - эллик йил мобайнида туркий тиллардаги фраземаларни интенсив ўрганиш соҳасида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Бу даврда С.Н.Муратовнинг “Туркий тилларда турғун сўз бирикмалари” (1961) номли монографияси, Ш.У.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек фразеологиясининг айрим масалалари” (1966), Г.А.Байрамовнинг “Озарбайжон тили фразеологиясининг асослари” (1970), Г.Х.Ахунзяновнинг “Идиомалар”(татар тили материаллари асосида тадқиқот, 1974), З.Г.Ураксиннинг “Бошқирд тили фразеологияси” (1975), М.Ф.Черновнинг “Ҳозирги замон чуваш тили фразеологияси” (1988), Н.Ш.Шаммаеванинг “Инглиз ва туркман тилларидаги фразеологик бирликларнинг чоғиштирма тадқиқи” (1994) номли докторлик диссертациялари, бир қанча монографиялар, номзодлик диссертациялари, илмий мақолалар яратилди.

Рус тилшунослигида бўлгани сингари туркийшуносликда ҳам фразеология доирасини тор ва кенг маънода тушуниш ҳамон давом этиб келмоқда. Жумладан, акад.С.К.Кенесбоевнинг фикрича, фразеология доирасига кенг маънода барча турғун бирикмалар (мақоллар, маталлар, идиоматик бирикмалар, сўзларнинг ноидиоматик, турғун фразеологик гуруҳлари ва жуфт сўзлар) киради. Уларни бирлаштирувчи умумий хусусият турғунлик ва тилда тайёр ҳолда мавжудликдир.

С.К.Кенесбоев турғун сўз бирикмалари орасидан фразеологияни тор маънода тушуниш учун бевосита асос бўла оладиган гуруҳларни алоҳида ажратиб кўрсатади. Бундай гуруҳларга идиоматик ва ноидиоматик бирикмалар, акад.В.В.Виноградов фразеологик қўшилмаларга киритган фраземалар ҳамда қўшма жуфт оборотлар киради¹¹. Олим идиоматик бирикмаларнинг бошқа тип турғун бирикмалардан, жумладан мақол ва маталлардан фарқини ҳам алоҳида белгилашга интилади. Тадқиқотчининг фикрича, идиомаларнинг семантик ўзига хослиги уларнинг нутқда яхлит (устама) кўчма маънода қўлланилиши, бу устама маъно компонентлари англатган маънога алоқадор эмаслиги билан белгиланади. Мақол ва маталлар эса ўз семантикасига кўра мустақил жумла (высказывание) ҳосил қилади.

¹¹ Кенесбаев С.К. Фразеологические парные выражения в казахском языке // Известия АН Каз.ССР, серия филологическая. № 82. выпуск 6. - Алма-Ата, 1952. – С. 3-13.

Идиомалар С.Кенесбоев талқинича, мақол ва маталлардан фарқ қилиб, чекланган таркибдаги компонентлардан тузилади. Тўғри, мақол ва маталлар семантикасини идиомалар семантикасидан фарқлашда миқдорий мезон (компонент таркиби) маълум роль ўйнаши мумкин. Аммо фраземалар типлари орасидаги семантик фарқларни белгилашда миқдорий мезондан кўра, булардаги лексик-семантик муносабатлар белгилловчи омил саналади.

Умуман, С.К.Кенесбоев ўз асарларида ибораларнинг икки типи - мақоллар ва маталлар ҳамда идиомалар моҳиятини кенг ёритишга муваффақ бўлди. Олимнинг фикрига кўра, структурал-семантик жиҳатдан ФБлар бир хил эмас, барча типдаги иборалар бир умумий белгиси - такрор қўлланилиши (воспроизводимость) билан ягона нуктага бирлашади¹².

“Фразеологиянинг объекти алоҳида ажратилган тил бирлиги сифатида қўлланивчи турғун сўз бирикмаларидир”, - деган илмий тезис олға сурилган илмий ишлар пайдо бўлгандан сўнг тилшуносликда “турғунлик”, “турғун бирикма” тушунчаларининг моҳиятини кенг очиб берувчи янги тадқиқотлар яратилиши лозим эди. Лекин туркийшуносликда бу тушунчаларнинг мазмуни ниҳоятда кенгайтириб юборилди.

ФБлар эркин сўз бирикмаларидан, С.Н.Муратов талқинича, қуйидаги белгиларига кўра фарқланади: а) семантик яхлитлик; б) образлилик; в) кўчма маънолилик. Туркий тилларнинг ФБларини С.Н.Муратов ўша 50-60-йилларда кенг тарқалган ФБнинг сўзга эквивалентлиги назариясидан келиб чиқиб системалаштирди. ФБнинг конкрет луғавий маънога эга ёки эга эмаслиги нуктаи назаридан С.Н.Муратов уларни қуйидаги икки гуруҳга ажратди: а) лексик-фразеологик типдаги идиомалар (конкрет луғавий маънога эга бўлган ФБлар); б) соф фразеологик типдаги идиомалар (конкрет луғавий маънога эга бўлмаган ФБлар).

Лексик-фразеологик типдаги идиомалар С.Н.Муратов таснифига кўра икки гуруҳдан иборат. Биринчи гуруҳга лексикализациялашган ёки терминлашган сўз бирикмалари киради. Масалан, *шайтон чирोगи*, *Янги ер каби*. Иккинчи гуруҳга эса биринчи компоненти мустақил луғавий маънога эга бўлмаган, фақат шу фразеологик матндагина қўлланадиган турғун сўз бирикмалари мансубдир: *шим бал (тоза асал)*, *қуйма ёмғир каби*.

Соф фразеологик типдаги идиомаларга С.Н.Муратов образли турғун сўз бирикмаларини киритади. Бу типга шунингдек мақол, маталлар, топишмоқлар ва кўчма маънода қўлланадиган барча образли бўлмаган бирикмалар ҳам киритилиши мумкин. Бундай турғун сўз бирикмаларининг асосий вазифаси нутқда тасвирийлик ва образлиликни янада кучайтиришга хизмат қилишдан иборат.

С.Н.Муратов юқорида қайд этилган икки типдаги идиомалардан ташқари учинчи тип - турғун фразеологик нутқий формулалар ёки

¹² Кенесбаев С.К. О некоторых фразеологизмах в казахском языке // Кенесбаев С.К. Исследования по казахскому языкознанию. - Алма-Ата, 1987. – С. 161.

фразеологик штамплар (кириш иборалар, ундов иборалар, сўзлашув нутқи формулалари)ни ҳам ҳисобга олади.

Кўринадики, С.Н.Муратов ФБлар таркибига нутқда тайёр ҳолда қўлланивчи барча турғун сўз бирикмаларини киритади ҳамда туркийшуносликда фразеология доирасини жуда кенг маънода тушунувчилардан бири сифатида майдонга чиқади. Лекин олимнинг туркий тиллардаги ФБларни тасниф қилишида айрим қарама-қаршиликлар ҳам борлиги сезилади. Масалан, юқорида таъкидланганидек, С.Н.Муратов соф фразеологик типдаги идиомалар таркибига мақол ва маталларни ҳам киритади. Унинг уқдиришича, турғун сўз бирикмаларининг барча типлари семантик жиҳатдан кўчма маънони ифодалаш хусусиятига эга. Олимнинг таснифидаги қарама-қаршилик шунда кўринадики, С.Н.Муратов бу ўринда ФБларга хос бўлган етакчи (категориал) белгиларга эмас, балки иккинчи даражали (нокатегориал) белгиларга таянади. Барча типдаги турғун бирикмаларга хос бўлган етакчи белгилар эса С.Н.Муратов диққат-эътиборидан тушиб қолган ёки баъзан кейинги, охирги ўринларда қолиб кетган. Олим таснифида алоҳида шаклланган ва яхлит (барқарор) шаклланган тил бирликлари ўртасидаги фарқлар унчалик сезилмайди. С.Н.Муратов яхлит шаклланган тил бирликлари ҳақида сўз юритар экан, уларнинг такрор қўлланиш белгисини бўрттириб кўрсатади, ФБларни ташкил этувчи компонентлар алоҳида сўзлардан иборат бўлишини ҳисобга олмайди. Ўз вақтида А.Н.Тихонов ҳам бу китобга ёзган мазмундор тақризида монографиядаги бундай нуқсонларга эътиборни қаратган эди¹³.

Шундай бўлса-да, С.Н.Муратовнинг “Туркий тилларда турғун сўз бирикмалари” номли монографик иши туркий тиллар фразеологияси бўйича кузатиш олиб борувчи тилшуносларга маълум даражада таъсир кўрсатди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб, рус фразеологиясида бўлгани сингари туркий фразеологияда ҳам фразеология объектини тор тушуниш кенг тарқалди. Бу назарияга биноан фразеология доирасига фақат бир типдаги турғун сўз бирикмалари, яъни устама кўчма маъноли бирикмаларгина киритилди. Бундай бирикмаларни айрим олимлар фразеологизмлар ёки ФБлар деб юритсалар, бошқалари идиоматик бирикмалар, идиомалар ёки иборалар, деб номладилар.

Бу ўринда “фразеологик бирлик” (ФБ) тушунчасининг доирасини торайтириш нима билан боғлиқ эди, деган савол туғилиши табиий. Бу нарса биринчи навбатда олимларнинг маъноси ўзгарган турғун сўз бирикмалари моҳиятини чуқурроқ аниқлашга интилиши билан боғлиқ. Бу йўналиш айрим олимларни, жумладан туркийшуносларни ҳам фразеологиянинг ҳақиқий объекти ФБни тор доирада тушунишдир, деган қатъий фикрга олиб келди.

Масалан, Г.А.Байрамов озарбайжон тили материаллари асосида фразеология объектини тор тушуниш ғоясини ривожлантирди. Унинг

¹³ Тихонов А.Н. “С.Н.Муратов. Устойчивые словосочетания в тюркских языках (М., 1960, 130 б.)” // Вопросы фразеологии. - Ташкент: Фан, 1965. - С. 136-140.

фикрича, сўз бирикмаси ўз ва кўчма маънога эга. Агар сўз бирикмаси ўз, номинатив маъноси билан синтаксиснинг ўрганиш объекти бўлса, кўчма маъноси билан фразеология фанининг ўрганиш объектидир. Г.А.Байрамов “от компоненти номинатив маъносини сақлаб қолган, феъл компоненти эса кўчма, фразеологик маънога эга бўлган бирикмалар”ни ҳам ФБлар қаторига киритади, лекин ФБларнинг бундай гуруҳи доирасини Г.А.Байрамов негадир *бош чекмоқ, зам чекмоқ, алам чекмоқ* каби “келиб чиқиши арабча, форсча бўлган от компонент билан туркий феълларнинг муносабати асосида юзага келган бирикмалар” билан чегаралаб қўяди [23, 29-33].

Фразеология объектини тор доирада тушунишнинг фаол тарафдорларидан яна бири, йирик туркийшунос олим А.А.Йўлдошев (1920-1988) эди. У фразеология объекти тор доирада тушунилса, “фразеологиянинг ўрганиш доираси аниқроқ намоён бўлади, ундан ҳақли равишда бўлинмас лексик бирликлар, жумладан мақол, матал, ҳикматли сўз ва афоризмлар чиқиб кетади, чунки улар структурал жиҳатдан яхлит ҳолда қўлланувчи синтактик бирликлардир”¹⁴, - деган фикрни олға суради.

ФБ тушунчасини А.А.Йўлдошев қандай мазмунда изоҳлаганини билиш учун олимнинг ФБларни бир томондан эркин бирикмалар билан, иккинчи томондан лексик бирликлар, яъни кўшма сўзлар билан қайси усулда қиёслаганини аниқлаш лозим бўлади. А.А.Йўлдошев ФБлар синтактик бирликлар билан фақат келиб чиқиш жиҳатидангина структурал яқин эканини ҳаққоний таъкидлайди. ФБни мантикий жиҳатдан конкрет сўз бирикмаси деб тушуниш тўғри эмас, чунки ФБлар сўз бирикмасидан биринчи навбатда лексик бирлик - кўшма сўзларга хос белгиларига кўра ажралиб туради. А.А.Йўлдошев талқинида кўшма сўзлар умуман кенг ва чуқур характерланган эди.

Дарҳақиқат, ҳақиқий ФБлар деб қаралаётган бирикмалар (улар икки ёки уч компонентли эмас, балки ундан ҳам кўп компонентли бўлиши мумкин) айрим хусусиятлари билан лексик бирликлар, жумладан кўшма сўзларга яқинлашади. А.А.Йўлдошевнинг фикрича, лексик ва фразеологик бирликлар ўртасидаги фарқ структурал жиҳатдан эмас, балки семантик-функционал, аниқроғи, услубий жиҳатдан кўпроқ кўзга ташланади.

ФБнинг ва кўшма сўзларнинг семантик структураси ўртасидаги фарқни кўрсатар экан, А.А.Йўлдошев кўшма сўзнинг лексик маъноси образ орқали эмас, балки бевосита ифодаланади, ФБларда эса маъно кўчим (мажоз) орқали ифода этилади, лекин ФБдаги бу кўчма маъно компонентларнинг номинатив, ўз маъносига кўпинча таянади, деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, олим ФБларнинг ички моҳиятини характерлашда уларнинг образлилигини биринчи планга қўяди. “Энг муҳими,- деб ёзади А.А.Йўлдошев,- лексикографик планда ажратилаётган бирлик кўшма сўзми ёки ФБми, қайси томоннинг хусусият(мезон)ларига мос келади, шуни

¹⁴ Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. - М.: Наука, 1972. – С. 214.

белгилашдан иборат. Кўшма сўзлар ФБлардан принцип жиҳатдан жуда кам фарқ қилади, фақат бири (кейингиси)нинг мазмунида образлилик етакчи ўрин тутади”. Татар тилшуноси Ф.А.Ғаниев ҳам кўшма сўзларнинг ФБлардан асосий фарқи уларда образлилик хусусиятининг мавжуд эмаслигидир, деб таъкидлаган эди. Аммо, бизнингча, барча тилларда ҳам кўпгина сўзлар, жумладан кўшма сўзлар мазмунида бирор тушунча ҳақидаги образли тасаввур ётади. Масалан, *оқ билак* дейилса, қўлини совуқ сувга урмайдиган, дангаса киши ҳақидаги образли тасаввур кўз олдимизга келади. Шунингдек, А.А.Йўлдошев томонидан фразеология объекти доирасига киритилмаган мақол ва маталларнинг асосий қисми ҳам образли асосга эга. Шунга мувофиқ, бизнингча, образлиликни ФБлар билан кўшма сўзларни ўзаро фарқлаш учун асосий белги, мезон деб ҳисоблаш унчалик маъқул эмас. Умуман олганда, А.А.Йўлдошев ва Ф.А.Ғаниевлар таклиф этган ФБлар билан кўшма сўзларни ўзаро киёслаш усули туркий тилларга хос фраземаларнинг моҳиятини очишга катта ёрдам беради.

Л.С.Аркинская “Кўмиқ тилида кўшма ва составли феъллар” мавзуидаги номзодлик диссертациясида ҳам кўшма феъл билан ФБларни фарқлашдек туркийшуносликда долзарб бўлган муаммони маълум даражада ҳал этишга интилади. Иш муаллифи *киприк қоқмоқ, дўст тутмоқ, эсида тутмоқ* каби бирликларни фразеологик сўз бирикмалари деб талқин этади. Олиманинг фикрича, бундай турғун, ярим эркин қурилмалар составли феъллардан фразеологик бирикмаларга ўтиш жараёнида туради, чунки улар кўп ҳолларда кўчма маънода қўлланади¹⁵.

Бошқирд тилшуноси З.Г.Ураксин ҳам фразеология объектини тор доирада тушуниш тарафдорларидан бири саналади. Унинг талқинига кўра, ФБлар турғун сўз бирикмаларининг бир қисми ҳисобланиб, “тайёр ҳолда такрор қўлланиши, компонентлар орасидаги боғланишнинг турғунлиги ва маънонинг яхлитлиги”¹⁶ билан характерланади. ФБларни бошқа типдаги турғун бирикмалардан фарқлашнинг асосий белгиси образлиликдир, дейди З.Г.Ураксин. “Сўзда,- деб таъкидлайди у,- тўғри (номинатив) маъно етакчи (доминант) бўлса, ФБда образли-номинатив маъно етакчидир. Сўз асосан ифодаласа, ФБ ҳар доим тасвирлайди. ФБда образли маъно глобал хусусиятга эга” [27, 22]. Тўғри, сўзнинг номинатив маъноси сўз учун асос ҳисобланади, лекин бу нарса сўзда номинатив лексик маънонинг бўлиши етакчи хусусиятдир, дейишга ҳуқуқ бермайди. Чунки ҳар қандай тилда ҳам номлаш ва эмоционал-баҳо функцияларини ўзида мужассамлаштирган *тулки, учар, олғир, данак* сингари минглаб сўзларни топиш мумкин. Шунингдек, ФБлар орасида ҳам фақат ифодалаш-номлаш хусусиятига, яъни номинатив функцияга эга бўлганлари анчагина бор. Масалан, *икки оғиз, уч пул, бир оғиз, тили бир, дарёдан бир томчи, ҳар эҳтимолга қарши, қора тортиб* кабилар.

¹⁵ Аркинская Л.С. Сложные и составные глаголы в кумыкском языке. АҚД. - М.: 1990. – С. 18-19.

¹⁶ Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. - М.: Наука, 1975. – С. 20.

3.Г.Ураксин умумий боғлиқ маъно билан компонентлари ифодаляётган маъно ўртасидаги боғланиш даражасига қараб бошқирд тилидаги ФБларни куйидаги гуруҳларга ажратган эди:

1. Умумий маъноси компонентларининг маъноси билан боғлиқ бўлмаган ФБлар: *огзи қулоққа етмоқ, икки кўзи тўрт бўлмоқ, огзи билан қуш тутмоқ* кабилар.

2. Маъноси мотивациялашган (асосланган) ФБлар: *қовурғасини санамоқ, товон яламоқ* кабилар.

3. Маъноси компонентлари ифодаляйдиган семантика билан боғлиқ бўлган ФБлар: *юшиоқ огиз, қуён юрак* кабилар.

Бу тасниф шундан далолат берадики, 3.Г.Ураксин бошқирд тилидаги ФБларнинг фақат образлилик характерли бўлган қисмини кўпроқ ўрганган. Лекин ФБлар қаторига олим айрим образли бўлмаган тил бирликларини ҳам киритган кўринади. Агар образлилик ФБ маъносининг асосга эга бўлиши деб тушунсак (3.Г.Ураксин образлиликни худди шундай изоҳляйди), биринчи гуруҳга тегишли бўлган ФБлар бундай хусусият (образлилик)дан маҳрум. ФБлар-терминлар ҳам компонентлари таянч маъносини янгича тушуниш асосида юзага келиб, улар ҳам образлиликка эга бўлмайдилар. Шунинг учун ҳам 3.Г.Ураксин образлилик тилдаги барча ФБларга эмас, балки уларнинг асосий қисмига тегишлидир, деган хулосага келган эди.

Фразеология доирасини бундай тор маънода тушуниш туркийшуносликда ҳам худди рус тилшунослигида бўлгани сингари идиоматик бирликлар ёки идиоматика ҳақидаги таълимотнинг асосланишига олиб келди. Айрим туркийшунослар идиоматикани фразеологиянинг таркибий қисми, деб ҳисобляйдилар¹⁷, бошқалари эса уни хатто тилшуносликнинг мустақил соҳаси, деб тан оладилар. Масалага ана шу жиҳатдан қараганда, татар тилшуноси Г.Х.Ахунзяновнинг “Идиомалар” номли докторлик иши характерлидир.

Г.Х.Ахунзянов “фразеология” термини кўп маъноли бўлгани учун унчалик маъкул эмас, уни “идиоматика” ёки “идиомалогия” терминлари билан алмаштириш зарур, деб ҳисобляйди. Олимнинг фикрича, “лексикология ва идиоматиканинг ўзаро алоқаси шунда кўринадики, сўз, яъни лексик бирлик тилнинг лексик системаси элементи ва лексикология соҳасининг ўрганиш объекти саналади, идиома эса ўша тилнинг идиоматик системаси таркибига киради ҳамда у идиоматика ёки идиомалогия (идиомашунослик) соҳасининг ўрганиш объектидир”¹⁸.

Г.Х.Ахунзянов идиомаларни яхлит маъноли ва аналитик гуруҳларга ажратади. Биринчи гуруҳ идиомалари учун яхлит маънонинг алоҳида ажратилган компонентларда ифодаланиш хосдир. Кейинги гуруҳдаги идиомалар маъноси аналитик характер касб этиши билан фарқланиб туради.

¹⁷ Бабаев К. Туркман тилида идиомалар. - Ашхабад, 1962, 33-бет (туркман тилида); Осмонова Ж. Идиомы в киргизском языке. АҚД. - Бишкек, 1969. – С. 7-8.

¹⁸ Ахунзянов Г.Х. Идиомы (исследование на материале татарского языка). АДД. - Казань, 1972. – С. 6.

Яхлит маъноли идиомалар Г.Х.Ахунзянов томонидан ўз навбатида идиома-сўз бирикмалари ва идиома-гапларга ажратилган. Олимнинг фикрича, бирикма шаклидаги идиомалар тушунча маъносини ифодалайди, идиома-гаплар (биринчи навбатда мақол ва маталлар) эса мантикий ҳукм англатиб келади. Аммо негадир идиома-бирикмалар билан идиома-гапларнинг структурал-семантик фарқларини кўрсатган Г.Х.Ахунзянов уларни бир қаторда баҳолайди, баъзан бу икки гуруҳдаги идиомаларни аралаштириб юборади.

Умуман олганда, Г.Х.Ахунзянов тадқиқотларида “идиома” тушунчаси ниҳоятда кенг маъно ифодалайди. Унинг “Идиомалар” номли асари кўп планли характери, мазмунининг чуқурлиги билан туркий тиллар фразеологиясини ўрганишга кўшилган салмоқли ҳиссадир.

Озарбайжон тилшуноси С.Жафаров 50-йиллар охири ва 60-йилларда фразеология доирасини жуда кенг маънода тушуниш, унинг таркибига идиомаларни ҳам киритиш тарафдорларидан бири эди. Унинг озарбайжон тилида ёзилган “Ҳозирги замон озарбайжон тили лексикаси”(Боку, 1958) номли монографиясида турғун сўз бирикмалари идиомалар, иборалар, ҳикматли сўзлар, оталар сўзи ва зарбулмасаллар, деб беш гуруҳга ажратилади (72-бет). Асарда идиомалар дастлаб собит идиомалар (*беш йиллик, винтбуран, ойнабанд* каби) ва собит бўлмаган идиомалар, деб тасниф қилинади. Собит бўлмаган идиомалар эса ўз навбатида қовушма идиомалар (*кўз юммоқ, ҳаракатга келмоқ, оғиз очмоқ, қўли эгри, қалби қора* каби), бирлашма идиомалар (*бошига тушмоқ, бошига солмоқ, кўнглини олмоқ* каби), уюшма идиомалар (*назар солмоқ, йўлга солмоқ, назардан кечирмоқ* кабилар) сингари уч гуруҳга ажратилади. Иборалар ҳам бу асарда лексик иборалар (*қора эл, мард юракли, она Ватан* каби), идиоматик иборалар (*қадамнинг муборак, жонинг соғ ўлсин* каби), предикатив иборалар (*Буйруқ сизникидир, одил ҳукмдор // Сизда адолатда, саховатда бор* каби), деб гуруҳланган.

Кўринадики, С.Жафаровнинг бу таснифида ФБлар билан бирга тилдаги бошқа образли воситалар, жумладан перифраза (парафраза, тасвирий ифода)лар ҳам аралаштириб юборилган.

Туркман тилшуноси А.Аннамамедов «Туркман тилининг фразеологияси» номли иши (туркман тилида, Ашгабад, 1978. – 96 б.) бевосита фразеологик синонимлари таҳлили масаласига бағишланган. Бу ишнинг дастлабки боби “Туркман тилида фразеологик синонимлар” деб номланиб, бунда фразеологик синонимларнинг рус тилшунослигида, туркийшуносликда ўрганилиш даражаси кўздан кечирилади. Бунда Ю.Д.Апресян, Ф.А.Краснов, Е.М.Вольф, В.Т.Шкляров, Т.А.Бертагаев, В.И.Зимин, А.П.Хазанович, И.И.Чернишева, М.И.Сидоренко сингари рус олимларнинг, В.Масгулов, К.Бабаев, Ш.Раҳматуллаев каби туркийшуносларнинг фразеологик синонимларга доир қарашлари илмий таҳлилдан ўтказилган. Ишнинг кейинги қисмлари фразеологик синонимия ва полисемия, фразеологик синонимларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари, икки,

уч, тўрт компонентли фразеологик синонимлар масаласини ёритишга бағишланган. Лекин бу ишда фраземаларнинг компонент таркиби ҳамда маънодошлик хусусияти баъзи ҳолларда аниқ белгиланмаган кўринади. Масалан, “*бўйин бўлмоқ*” // “*бош эгмоқ*”, “*йўлга қўймоқ*” // “*йўлга солмоқ*”, “*ичи ёнди*” // “*дили ёнди*” сингари бир қатор фразеологик синонимларнинг ўзаро семантик муносабати, синтактик қуршови яхши очиб берилган, деб бўлмайди.

М.Ф.Чернов “Қисқача русча-чувашча фразеологик луғат”(1975), “Чувашча-русча фразеологик луғат”(1982), “Ҳозирги замон чуваш тили фразеологияси” (1985) номли асарлари ва шу асосда ҳимоя қилган докторлик диссертацияси (1988) билан туркий тиллар фразеологиясига сезиларли ҳисса қўшди. Бу ишларда ФБни таърифлаш, уни бошқа тил бирликларидан фарқлаш, чуваш тили фразеологик таркибининг кўламини белгилаш каби фақат чуваш тили фразеологиясининг эмас, умуман туркий фразеологиянинг ўзак муаммолари тадқиқ қилинган. Олим ФБларни номинация назарияси аспектида ўрганади, сўзларнинг фразема яшаш имкониятларини белгилашга интилади. ФБларни семантик-грамматик тасниф қилишда М.Ф.Чернов ҳаққоний равишда уларнинг вазифавий тавсифини ҳам инобатга олади.

Кўпинча туркийшуносликда ФБлар тилнинг образли-экспрессив воситаси сифатида тушунилади. М.Ф.Чернов эса ФБларни таърифлаш ва функциялашувини белгилашга анча кенгроқ планда ёндошади. Унинг талқинига кўра, ФБлар функционал жиҳатдан икки гуруҳга бўлинади: а) номинатив функцияли ФБлар; б) экспрессив-баҳо функцияли ФБлар. Биринчи гуруҳга мансуб ФБлар предмет, ҳодиса, хусусиятларни номлаш (аташ) учун хизмат қилса, кейинги гуруҳ ФБлар ўзларида номинатив ва экспрессив-баҳо функцияларини уйғунлаштирадилар¹⁹. Шу асосда М.Ф.Чернов ФБлар фақат тилнинг образли тасвирий воситаси, “ортиқча элементи” деган қарагшларга зид равишда улар предметли номинация элементи ҳам бўла олади, деган илмий тезисни олға суради.

Кейинги йилларда рус тилшунослигида бўлганидек, туркийшуносликда ҳам тилнинг барча сатҳларида фразеологизациялашиш ҳодисаси мавжудлиги ҳақида ҳам фикр билдирилмоқда. Жумладан, М.Панов сўзнинг фразеологик хусусиятини, Н.Ю.Шведова, Д.Н.Шмелевлар эса синтактик қурилмалар фразеологизацияси ҳақида сўз юритган эдилар. Худди шундай ҳолатни биз қисман туркийшуносликда ҳам кўрамыз²⁰.

Маълумки, фразеология соҳасида киёсий-чоғиштира, структурал-типологик ва ареал тадқиқотлар олиб бориш фразеологиянинг умумназарий муаммоларини ҳал этишга кенг йўл очади²¹. Умуман, ФБларнинг шаклланиш манбаларини аниқлаш турғун бирикмаларни этимологик таҳлил қилишга

¹⁹ Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. - Чебоксары, 1985. – С. 53-54.

²⁰ Поцелуевский Е.А. Об изучении синтаксических фразеологизмов // Проблемы современной тюркологии. Материалы II Всесоюзной тюркологической конференции. - Алма-Ата, 1980. – С. 199-204.

²¹ Ройзензон Л.И., Авалиани Ю.Ю. Современные аспекты изучения фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения высшей и средней школе. - Вологда, 1967. – С. 81.

нисбатан анча кенг мазмунга эга. Яъни бу умумфилологик муаммо бўлиб, энг кадимги, дастлабки фразеологик моделларнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш муҳим семиотик масала саналади. Сўнгги пайтларда туркийшунослар худди ана шундай долзарб муаммони тадқиқ этиш билан ҳам шуғуллана бошладилар. Жумладан, проф.Г.Байрамовнинг фикрича, фразеологик маънони муайян сўз билан ифодалаш уни турғун ёки эркин бирикма ёрдамида беришга нисбатан анча қадимийроқдир. Чунки ФБларнинг шаклланиши тил тараққиётида бир оз кейинги даврларга тегишли бўлса, лексик бирликлар тил вужудга келгандан буён амал қилиб келади. Масалан, Маҳмуд Кошғарийда *андғар* ясама сўзи *қасам ичирмоқ* маъносини ифодалаган. Туркий тилларда кейинчалик *-ғар* аффикси *ич* сўзи билан ўрин алмашган ҳамда *анд ичдирмэк, ант ичирмек* каби ФБлар юзага келган.

Бизнинг юқоридаги қисқача обзоримиз шундан далолат берадики, ҳали туркийшуносликда фразеологиянинг объекти, “ФБ” тушунчасининг моҳияти тўғри, аниқ белгиланган эмас. “ФБ” тушунчасини таърифлашда туркийшунос олимлар у ёки бу белгини эмас, балки бир неча белгилар комплексини фарқловчи сифатида тақдим этадилар, бундай белгилар миқдори иккитадан саккизтагача бориб етади. Тадқиқотчилар нега у ёки бу белгини етакчи, асосий деб олганларини чуқур асослаб бермайдилар. Натижада баъзан фразеология объекти жуда торайиб қолади, баъзан эса ниҳоят даражада кенгайиб кетади. Фразеологияга оид бундай хилма-хил қарашларнинг мавжудлиги, биринчидан, ўрганилаётган муаммоларнинг мураккаблиги билан изоҳланса, иккинчидан, туркийшуносликда фразеология масалалари яқиндан бошлаб тадқиқ этилаётганлиги билан белгиланади.

Умуман олганда, туркий фразеологиянинг мустақил соҳа сифатида шаклланиши собиқ совет даврида содир бўлган эди. Келгусида бой тил материалини тўплаш ва системалаштиришни давом эттириш билан бир қаторда туркий тиллардаги турғун сўз бирикмаларини тарихий, қиёсий, чоғиштирма ва типологик аспектларда ўрганиш ишини бошлаб юбориш муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун эса биринчи навбатда барча мавжуд туркий тиллар, жумладан ўзбек тили фразеологиясига оид тадқиқотларни ҳар томонлама кенгайтириш ва чуқурлаштириш лозим бўлади.

Назорат саволлари:

1. Туркий тиллар фразеологияси муаммоларининг ўрганилишида С.Кенесбоев, С.Муратовларнинг ўрни.
2. Г.Байрамов, З.Ураксин, М.Чернов каби олимларнинг фразеологияга доир қарашлари хусусида.
3. Фразеология доирасини тор ва кенг тушуниш туркийшунос олимларнинг талқинида.
4. “Фразема” ва “идиома” атамаларининг ўзаро муносабати ва фарқли хусусиятлари.

3-март

ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ

Таянч сўз ва иборалар: фразеологизм, ибора, идиома, фразеологик қўшилма, фразеологик чатишма, фразеологик бирлашма, диалектал фразеологизм, бадиий нутқда фразеологизмнинг қўлланиши, индивидуал-муаллиф фразеологизми, окказионал фразеологизм.

Маълумки, ўзбек фразеологиясининг назарий масалалари дастлаб Е.Д.Поливанов ишларида ўртага қўйилган эди. У рус ва айрим Шарқ тиллари фразеологиясини ўрганди ва шу асосда фразеологияни мустақил лингвистик соҳа сифатида ажратиш ҳақида фикр билдирди. Е.Д.Поливановнинг таъкидлашича, янги шаклланидиган фразеология соҳаси лексикологияга нисбатан худди синтаксис морфологияга нисбатан эгаллаган ўринда бўлиши лозим. "...Синтаксисга тенг келувчи янги соҳанинг шаклланишига эҳтиёж сезилмоқда,- деб ёзган эди Е.Д.Поливанов,- лекин синтаксис сўз бирикмаларининг умумий типларини, хусусиятларини ўрганса, янги шаклланидиган соҳа лексемаларнинг ўзаро муносабати асосида юзага келадиган бирикмаларнинг конкрет, индивидуал (лексик) маъно хусусиятлари билан шуғулланади". Е.Д.Поливанов янги шаклланидиган соҳани фразеология ёки идиоматика деб номлаган эди.

Ўзбек фразеологиясининг асосий муаммоларини илмий жиҳатдан ўрганиш ишлари бошланганига қирқ йилдан ошди. 50-йилларгача фразеология ҳали ўзбек тилшунослиги таркибида мустақил соҳа сифатида шаклланиб етмаган эди. Бу даврда фразеологияга доир дастлабки маълумотлар, турғун бирикмаларга оид илк назарий фикрлар грамматика ва стилистикага, айрим ўзбек шоирлари, ёзувчиларининг бадиий маҳорати тадқиқига бағишланган ишларда кўзга ташланади. Бундай ишлар А.Ғуломов, У.Турсунов, А.К.Боровков, Ф.Камол, Х.Зариф, В.Абдуллаев, Н.Маллаев сингари машҳур тилшунос ва адабиётшунос олимларнинг қаламига мансуб эди. Жумладан, А.Саъдий, В.Абдуллаев каби адабиётшуносларнинг Алишер Навоий асарларида турғун бирикмалар, халқ ибораларининг қўлланилишига оид фикрлари ҳозир ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Ўзбек фразеологиясига доир дастлабки ишлар XX асрнинг 50-йиллар бошида юзага келди. Улар қаторига Ш.Раҳматуллаев, Я.Д.Пинхасов, А.Шомаксудов, М.Ҳусайновларнинг номзодлик диссертацияларини киритиш мумкин²². Бу ишларда ўзбек тилидаги ФБлар академик В.В.Виноградовнинг структурал-семантик таснифи асосида таҳлил этилади, ФБлар фразеологик

²²Раҳматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. - М.: 1952. - 16 с.; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведений Хаида Алимджана. АКД. - Ташкент, 1953. - 19 с.; Шамаксудов А.Ш. Язык сатиры Муками (лексика и фразеология). АКД. - Ташкент, 1956. - 18 с.; Хусайнов М. Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД. - Самарканд, 1959. - 18 с.

бутунликлар, фразеологик чатишмалар ва фразеологик кўшилмаларга ажратилади. Шунингдек бу ишларда ўзбек тилида якка сўзлардан иборат образли иборалар ҳам мавжудлиги таъкидланган. Масалан, Ш.Раҳматуллаевнинг номзодлик диссертациясида *сўфи, қиёмат, қиёматда, охирабда, латта, тузламоқ, қовурмоқ* сингари кўчма маъноси асл, бошланғич маъносидан узоклашиб, ўзаро омонимлик даражасига етган ёки асл, тўғри маънода қўлланишини деярлик йўқотиб, кўчма маънодагина ишлатиладиган сўзлар фразеологик ёки идиоматик сўзлар деб аталган эди²³. Ш.Раҳматуллаев ўзининг идиоматик сўзлар ҳақидаги фикрини янада ривожлантириб, ишнинг яна бир ўрнида *она карнай, одамови, нонкўрлик, жонкуяр, жонкуярлик, тилёғлама, тилёғламачилик, узунқулоқ, иккиюзлама, ўзбошимча, ўзбошимчалик, сансалорлик, миш-миш, ҳаспўшламоқ, бичиб-тўқимоқ, ман-манлик* каби тил бирликларини этимологик жиҳатдан кўшма сўзга тенг идиоматик сўзлар деб таҳлил қилганди [43, 93-94].

Лекин ўзбек фразеологиясига оид бу ишлардаги энг катта нуқсон шундаки, уларда тилимизнинг бой ва серқирра фразеологик тизимига акад.В.В.Виноградов таснифи нуқтаи назаридангина ёндошилади, туркий тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг ўз ички табиати инобатга олинмайди. Я.Пинхасов, А.Шомақсудов, М.Хусаиновларнинг ишларида эса умумхалқ фразеологизмлари билан индивидуал-автор фразеологизмлари ўртасидаги чегара аниқ кўзга ташланмайди, тадқиқотнинг соф лингвистик йўналиши билан адабиётшунослик, бадий-услубий йўналиши аралаштирилади. Я.Пинхасов ишида *кулфат денгизи, ғам денгизи, бахт байроқдори, буюк пахтакор, бахт бўстони, бахтлар водийси, пахта илми, Зарафион олтини, янги дарёлар ўлкаси* каби образли бирикмалар ҳам ФБлар қаторига киритилади. Бу билан ФБларнинг образлилиги тушунчасининг доираси ниҳоятда кенгайтирилади. Бу ишлардаги ана шундай нуқсонлар ўз вақтида У.Турсунов²⁴, А.Коклянова²⁵лар томонидан ҳам алоҳида қайд этилган эди.

Агар Ш.Раҳматуллаевнинг номзодлик диссертацияси ўзбек тилидаги феъл фраземаларнинг грамматик хусусиятларини ўрганиш ишини бошлаб берган бўлса, олим 1966 йилда ҳимоя қилинган докторлик диссертацияси, шу асосда эълон қилинган “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” (1966) номли монографияси билан ўзбек тилидаги фраземаларни луғавий бирлик сифатида ўрганишни асослади. Бу ишда фраземалардаги кўп маънолилик, маънодошлик, вариация, антонимия, шаклдошлик ҳодисалари бой фактик материал (ўттиз мингдан ортиқ карточка) таҳлили асосида чуқур тадқиқ этилиб, фраземаларнинг луғавий бирлик сифатидаги бошқа белги-хусусиятларини текширишга йўл очилган.

²³Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси. - Москва, 1952. – Б. 52.

²⁴ Турсунов У.Т. Состояние и задачи изучения фразеологии узбекского языка // Вопросы фразеологии, Труды СамГУ, новая серия, выпуск 106. - Самарканд, 1961. – С. 8-9.

²⁵ Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков // Вопросы фразеологии, Труды СамГУ, новая серия, выпуск 106. - Самарканд, 1961. – С. 99-101.

Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” номли монографиясида фразеологик синонимлар таҳлилидан кейин чиқарган қуйидаги илмий хулосаси ҳар жиҳатдан асосли: “Ҳар бир фразеологик синонимга тўғри ва тўлиқ характеристика бериш учун уни синонимия уяси ичида олиб, бошқа синонимлари билан қиёслаб ўрганиш зарур. Бунда синонимлар турли-туман нуқталардан текширилади, улар орасидаги ўхшашлик ҳам, фарқлар ҳам таъкидланади. Синонимлар орасида фарқлар қанча оз бўлса, уларни нутқда бир-бирининг ўрнида ишлатишга имконият ортади ва, аксинча бўлса, бундай имконият озаяди. Қай даражада бўлмасин, синонимларни ўзаро алмаштиришга йўл қўйувчи контекст мавжуд бўлади. Бундай алмаштириш билан ниманидир йўқотилади, нимагадир эга бўлинади. Худди ана шу “нималардир” синоним ибораларнинг ҳар бирига тилда яшаш ҳуқуқини беради” [Раҳматуллаев Ш. Ўша монография, 131].

Ҳамдўстлик мамлакатлари тилшунослигида бўлганидек, туркийшуносликда, жумладан ўзбек тилшунослигида ҳам фразеология доираси ҳозирги кунга қадар кенг ва тор маънода тушунилмоқда. Фразеологияни кенг маънода тушунувчи олимлар унинг таркибига мақоллар, маталлар, афоризмлар ва бошқа типдаги турғун бирикмаларни киритадилар; тор маънодаги фразеология эса *тер тўқмоқ, ҳамирдан қил суғургандай, дунёни сув босса, тўпизига чиқмаслик* каби кўчма маъноли турғун боғланмаларни ўрганиш билан чекланадилар.

Масалан, Ш.У.Раҳматуллаев фразеология доирасини тор маънода тушуниб, ўзбек тили фраземаларини академик В.В.Виноградов ишлаб чиққан структурал-грамматик тасниф асосида ўрганишга интилади. Буни олимнинг иборага берган қуйидаги изоҳидан ҳам сезиш мумкин: “Ибора мустақил туркумга мансуб биттадан ортиқ сўздан таркиб топган бир бутун семантик ҳамда грамматик бирлик сифатида гавдаланади. Ибора луғавий маъно англатиш учун хизмат қилади. Шунга кўра ибора луғавий бирлик ҳисобланади ва у сўз билан қаторга қўйилади. Масалан, *кўнглидан ўтказмоқ* ибораси *ўйламоқ* сўзи англатган маънони, *кўнгли жойига тушиди* ибораси эса *тинчимоқ* сўзи англатган маънони, *эти суягига ёпишган* ибораси эса *озгин, қотма* сўзлари англатган маънони билдиради. Бу ибораларда биттадан ортиқ сўз ўз маъно мустақиллигини йўқотгани ҳолда бир умумий маъно марказига бўйсунади, иборадан бир бутун ҳолда англашиладиган маънони гавдалантириш учун хизмат қилади. Иборадан англашиладиган маъно таркибидаги сўзларга хос лексик маъноларнинг оддий (арифметик) йиғиндиси бўлмай, устама маъно сифатида, шу билан бир вақтда кўчма маъно сифатида гавдаланади”²⁶.

Ғ.Саломов ўзбек тилшунослиги учун ғоят долзарб муаммолардан бири фраземалар таржимаси билан махсус шуғулланди, шу мавзуда номзодлик

²⁶ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 7-8.

диссертациясини ҳимоя қилди²⁷, бир неча монографик тадқиқотлар яратди²⁸. Олим ўз ишларида “фразеологик ибора”, “идиома”, “ибора” каби атамалардан синоним сифатида фойдаланади, бундай тил бирликларини мақол, маталлардан фарқлашга интилади.

Я.Д.Пинхасов ўз методик қўлланмасида²⁹ ўзбек тили фразеологизмларини тасниф қилишда В.В.Виноградов таснифини асосга олиб, уларни учга (фразеологик чатишма, фразеологик бирлашма, фразеологик қўшилмаларга) бўлади. Лекин фарқ шундаки, Я.Д.Пинхасов фразеологик бирлашма мазмунини жуда кенгайтириб, унинг доирасига образли иборалар, метафорик ифодалар, мақоллар, афоризмлар, терминологик характердаги иборалар, штамплашган иборалар ва лақаблар каби барқарор сўз бирикмаларини киритади³⁰. Шу асосда олим ФБларга қуйидагича таъриф беради: “Компонентлари бир қолипга кириб, кўп замонлар барқарор бўлган, кўпинча кўчма, баъзан тўғри маъноли бўлиб, гапда бутунлигича бир вазифани бажарадиган сўзлар боғланмасига фразеологик бирликлар дейилади”³¹.

Фразеологиянинг текшириш объекти ҳали конкрет белгиланган эмас, унинг доирасига халқ мақол ва маталлари ҳам киритиб келинмоқда”³².

Кейинги йилларда фольклоршунослик ва тилшуносликда мақол, матал, ҳикматли сўз ва афоризмлар паремалар деб юритилади: “Паремаларнинг келиб чиқиши, тарихий тараққиёти ва маъноларини ўрганувчи паремиология фразеология билан ўзаро чамбарчас боғлиқ. Паремиология тилда турли характердаги барча ибораларни ўрганади, фразеология эса унинг бир қисми сифатида - фақат кўчма маъноли турғун бирикмаларни ўрганади. Бу уларнинг ўзаро фарқловчи томонидир. Ўрганиш объектининг бирлиги, яъни бир неча сўздан тузилган барқарор бирикмаларни текшириш уларнинг ўхшаш, умумий томонларидир. Фразеологиянинг фан сифатида шаклланишида паремиологиянинг роли катта”³³.

Аслини олганда, тадқиқотчи олим А.Э.Маматов қатъий қилиб айтганидек, ”фразеологияни “кенг” ва “тор” маънода тушуниш нотўғри, уни битта маънода тушуниш керак. Улар қандай тил бирликлари деб тасниф қилинишидан қатъий назар, афоризмми, мақол ёки маталми, турғун сўзлашув формулаларими, “канотли сўзлар”ми, хуллас, агар улар фразеологизмнинг

²⁷ Саямов Г.Т. Лексико-фразеологические вопросы художественного перевода (принципы перевода пословиц, поговорок и идиом с русского на узбекский язык). АҚД. - Ташкент: 1964. - 31 с.

²⁸ Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. - Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1961. - 162 б.; Саломов Ғ. Тил ва таржима (бадий таржиманинг умумфилологик ва баъзи лингвистик масалалари). - Тошкент, Фан, 1966. - Б. 237-340.

²⁹ Пинхасов Я.Д. Ўзбек тили фразеологияси ҳақида. - Тошкент, 1957. - Б. 12-25.

³⁰ Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология). - Тошкент: Ўқитувчи, 1969. - Б. 55-65

³¹ Пинхасов Я.Д. Ўзбек тили фразеологиясининг баъзи бир масалаларига доир // Фразеология масалалари, СамДУ асарлари, янги серия, 106-чиқиши. - Самарқанд, 1961. - Б. 109.

³² Ўзбек Совет Энциклопедияси. Ўн тўрт томлик. XII том. - Тошкент, 1979. - Б. 170

³³ Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. - Тошкент, Ўқитувчи, 1984. - Б. 10.

биз берган таърифига мос тушса, ундаги талабларни бажара олса, яъни тузилиши жиҳатидан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, образли, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, луғатларда қайд этилган ҳар қандай турғун лексик-семантик бирликлар фразеологик бирликлар доирасига киритилиши шарт”³⁴.

60-70-йиллардан бошлаб ўзбек фразеологиясини ўрганиш иши куйидаги икки асосий йўналишда ривожланмоқда: а) ўзбек тили ФБларнинг айрим структурал типлари (масалан, феъл ФБлар, равиш ФБлар, гапга тенг ФБлар каби) махсус ўрганила бошланди; б) ФБларнинг бадиий-услубий хусусиятларини ўрганиш, ФБларнинг ифода-тасвир воситалари тизимида турган ўрнини тадқиқ қилиш давом эттирилди. Бундай йўналишдаги ишларда асосан янги илмий соҳа - фразеологиянинг кўпгина ўзига хос муаммолари ўрганилди ва ўзбек адабий тилининг фразеологик таркиби янги-янги ФБлар таҳлили ҳисобига бойиб борди.

Айрим ишларда тилнинг мустақил бирлиги сифатида қараладиган ФБларни белгиловчи хусусиятлар - тайёр ҳолда мавжудлик, структураси ва компонент таркибининг турғунлиги, бирикманинг ўз маъносини турли даражада йўқота бориши, устама кўчма маънонинг яхлитлиги кабилар ўзбек тили ФБлари материалида таҳлил қилинади, бундай тадқиқотларда ФБни белгиловчи таянч хусусиятлар топишга, ибораларни қўшма сўзлар, эркин сўз бирикмаларидан фарқлашга ҳаракат қилинади, ўзбек тилидаги ФБларнинг грамматик, семантик хусусиятлари ўрганилади.

Масалан, Х.Ҳолиёров “Ҳозирги замон ўзбек тилида от сўз бирикмалари” мавзuidaги номзодлик ишида сўз бирикмаларини фраземалардан ва бошқа тил бирликларидан фарқлашга интилади. Олимнинг фикрича, “ФБ эркин сўз бирикмалари каби нутқ жараёнида ҳосил қилинмайдилар, балки тилда илгаридан мавжудлиги билан характерланади. ...думини хода қилмоқ, аммамнинг бузоғи каби бирликларни сўзловчи “дум”, “хода”, “қилмоқ”, “амма”, “бузоқ” сўзларини бириктириш билан нутқ жараёнида ҳосил қилмасдан, балки шу бирликларнинг синонимлари бўлган *қочди, анқов* сўзларини қандай қўлласа, шундай тайёр ҳолда қўллай берадилар. Демак, ФБларнинг маъно ташувчи бир уюшма сифатида қўлланилиши уни айрим сўзга яқинлаштирувчи ва эркин сўз бирикмасидан фарқловчи асосий белгисидир”³⁵.

Умуман туркийшуносликда бўлганидек, ўзбек тилшунослигида ҳам қўшма сўзлар ва фраземалар аниқ фарқланмай келинаётир. Масалан, А.К.Боровков “Ўзбек тили грамматикасининг қисқача очерки”да составли феъллар ҳақида фикр юритар экан, *қўл қўйди, салом берди, дам олди, қулоқ*

³⁴ Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. - Тошкент, 1991. - Б. 212.

³⁵ Холиёров Х. Ҳозирги замон ўзбек тилида от сўз бирикмалари. Номзодлик диссертацияси. - Самарқанд, 1966. - Б. 52-53.

солмади каби бирликларни ҳам сўз бирикмалари ва идиомалар деб ҳисоблайди. Лекин олим сўз бирикмалари, идиомалар ва қўшма феълларнинг чегарасини бу ўринда аниқ кўрсатмайди³⁶. С.Усмонов “Ўзбек тили” дарслигида *назар сол, умр сур, қўл қўй, оҳ ур* каби ФБларни қўшма феъллар таркиибига киритган эди³⁷. У.Турсунов, Ж.Мухторовлар ҳам “Ҳозирги замон ўзбек тили” номли қўлланмасида *қулоқ сол, назар ташла, кўнгил қўй* сингари феъл фраземаларни қўшма феъллар сифатида талқин этган эдилар³⁸. Бу олимлар ўзларининг ана шу фикрларига Ш.Раҳматуллаев билан ҳамкорликда нашр этилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” асарида бирмунча аниқликлар киритишга интиланлар.

Проф. Ш.Раҳматуллаевнинг “Нутқимиз кўрки” номли рисоласи асосан фраземанинг унга ёндош ҳодисалардан фарқли ҳамда ўхшаш томонларини илмий жиҳатдан очиб беришга қаратилган. Буни олимнинг шу рисола якунида ФБ (ибора)га берган қуйидаги таърифи ва шу таърифга изоҳидан ҳам билиш мумкин:

“Биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи луғавий бирликка и б о р а (фразеологик бирлик) дейилади.

“Луғавий бирлик” дейиш билан иборани эркин боғланмадан, “биттадан ортиқ” деб таъкидлаш билан содда сўздан, “лексик негизлар” деб таъкидлаш билан аналитик формадан, “бирикмага, гапга тенг” деб таъкидлаш билан қўшма сўздан, “яхлитлигича устама кўчма маъно” деб таъкидлаш билан тўғри маъноли турғун боғланмадан фарқлаймиз, “сўзга эквивалент” деб таъкидлаш билан луғавий бирлик сифатида яна қатор хусусиятлари борлигидан дарак берамиз”³⁹.

Кўринадики, ФБларни қўшма сўзлар, эркин сўз бирикмалари, таркибли атамалар сингари тил бирликларидан фарқлаш ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда. Бизнинг ишимиз бу масалани ҳал этиш ёки олимлар билан мунозарага киришиб, масалага ойдинлик киритишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Бизнингча, бу муаммо козок тилшунослигида бўлгани сингари⁴⁰ ўзбек тилшунослигида ҳам махсус текшириш объекти бўлмоғи зарур.

М.Рўзиқулова “Ўзбек тилида идиомалар” мавзусидаги номзодлик ишида фразеология доирасини тор доирада тушуниш тарафдорларидан бири сифатида кўринади. “Бизнингча,- деб ёзади олима ишнинг кириш қисмида,- фразеология объектига мақол ва маталларни, ҳикматли сўзларни, афоризм ва эвфемизмларни киргизавериш тўғри бўлмаса керак, чунки бу тарзда ўрганиш

³⁶ Боровков А.К. Краткий очерк грамматики узбекского языка // Узбекско-русский словарь. - М., 1959. - С. 709.

³⁷ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1970. - Б. 156

³⁸ Турсунов У., Мухторов Ж. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. - Самарқанд, 1960. - Б. 138.

³⁹ Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. - Тошкент: Фан, 1970. - Б. 56.

⁴⁰ Байтелиев А. Проблема отграничения именных фразеологических единиц от других сходных с ними явлений в казахском языке. АКД. - Алма-Ата, 1974. - С. 3-21.

фразеологияни янада чуқурроқ, аниқроқ ўрганишга тўсқинлик қилиши мумкин... Шунинг учун ҳам биз ўзбек тили фразеологиясини ўрганар эканмиз, асосан академик В.В.Виноградов фикрича классификация қиламиз: 1. фразеологик бутунликлар; 2. фразеологик чатишмалар; 3. фразеологик кўшилмалар. Фразеологик чатишмаларнинг иккинчи номи идиома демакдир”⁴¹.

Т.Хўжаев ўз номзодлик диссертациясида⁴² айрим ФБлар (*тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, бурнидан эшак қурти ёғмоқ* каби) буйруқ майлига эга эмаслигини, баъзи ФБлар эса майл, нисбат, шахс-сон шаклларида чекланганлигини исботлашга интиланган эди. Олим ўзининг бу масалага доир қарашларини кейинроқ А.Н.Тихонов билан ҳамкорликда яратган илмий мақоласида янада аниқлик киритган эди.

Дарҳақиқат, тилимизда шундай ФБлар борки, фақат бўлишли шаклда (*ковушини тўғриламоқ, туёгингни шиқиллат, боши осмонга етди* кабилар), баъзилари фақат бўлишсиз шаклда (*қош қўяман деб кўз чиқарма* каби) қўлланади. ФБларда грамматик категорияларнинг ифодаланишида ана шундай чекланишлар мавжудлиги ҳаммага аён бўлган бир пайтда дарсликдаги қуйидаги фикрга қўшилиш қийин: “Фраземаларда ҳозирги ўзбек тилидаги синтактик боғланишларнинг барча турлари ўз аксини топган”⁴³ (таъкид бизники - Б.Й.).

60-80-йилларда ўзбек фразеологиясини яна бир бошқа йўналишда ўрганиш соҳасида салмоқли натижаларга эришилди, яъни XX аср ўзбек ёзувчилари, шоирлари асарларининг тили ва услубига оид кўпгина ишларда, номзодлик диссертацияларида фраземаларнинг услубий вазифаларини ўрганишга ҳам алоҳида аҳамият берилди. Бу жиҳатдан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (Б.Турдиалиев, Ш.Қозоқов), Абдулла Қодирий (Ҳ.Қаҳҳорова, Ф.Насриддинов), Абдулла Қаҳҳор (И.Қўчқортоев, О.Абдуллаева, Р.Қўчқортоева), Ойбек (Қ.Самадов, Ҳ.Низомхонов), Ғафур Ғулом (Н.Шукуров, Б.Чориев), Комил Яшин (Э.Абдиев), Ҳамид Олимжон (С.Бобоева), Зулфия (С.Каримов), Мақсуд Шайхзода (Б.Ёриев), Асқад Мухтор (Ў.Носиров), Шароф Рашидов (Р.Миразизова), Шухрат (М.Тўйчиев), Саид Аҳмад (Б.Йўлдошев) каби сўз санъаткорларининг асарларида қўлланган фраземалар таҳлилига оид ишлар диққатга сазовордир. XX асрнинг 70-80-йилларида ўзбек тилшунослари фраземаларнинг “Муштум” журнали саҳифаларида (А.Абдуназаров), умуман, публицистик услубда (Т.Қурбонов, А.Абдусайдов), сўзлашув нутқида (Б.Ўринбоев, М.Турсунпулатов, Д.Ўринбоева) қўлланилишини ўргандилар, фраземаларнинг экспрессивликни ифодалашдаги роли (А.Абдуллаев), фольклор асарларида, жумладан, “Алпомиш” достонида қўлланган фраземалар (Ш.Шоабдурахмонов,

⁴¹ Рўзиқулова М. Ўзбек тилида идиомалар. Номзодлик диссертацияси. - Самарқанд, 1966. – Б. 18.

⁴² Ходжаев Т. Повелительное наклонение в современном узбекском языке. АҚД. - Самарқанд, 1963. – С. 10-11

⁴³ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 57

С.Турсунов), эмоционал-баҳо фраземаларининг семантик-услубий хусусиятлари (Абдуғафур Маматов), фразеологик меъёр ва ундан четга чиқишларнинг типлари (Абдимурод Маматов) сингари масалаларни ўрганишда ҳам яхши натижаларга эришилди, газета тилида фраземаларнинг қўлланиш хусусиятлари махсус тадқиқ этилди⁴⁴, газета сарлавҳалари функциясида фраземаларнинг қўлланиш имкониятлари таҳлил этилди⁴⁵. Бу ишларда фраземаларнинг услубий вазифалари фақат у ёки бу персонажлар тавсифи учун восита сифатида эмас, балки муаллиф нутқи бадииятининг, асар халқчиллигининг кўрсаткичлари билан бири сифатида ўрганилди, матбуот саҳифаларида фраземаларнинг қўлланиши ва бу соҳада адабий тил меъёрига риоя қилиш муаммолари ёритилди.

70-80-йилларда ўзбек тилидаги фраземаларнинг структурал-грамматик, семантик, услубий хусусиятларини ўрганиш, фраземаларни луғатларда изоҳлаш соҳасидаги ишларни давом эттириш билан бирга яна қуйидаги уч йўналишда илмий кузатишлар олиб борилди: а) фраземаларни луғатларда изоҳлаш тамойиллари илмий жиҳатдан ўрганилди (С.Акобиров, М.Умархўжаев, В.Х.Қодиров, М.Абдурахимов); б) фраземалар диахроник режада тадқиқ этилди (Э.Умаров, М.Ҳакимов, А.Жўрабоев); в) ўзбек тили фраземаларини бошқа тиллардаги фраземалар билан қиёслаб ўрганиш ишлари жадаллашди. Бу ўринда ўзбек тилидаги фраземаларни рус (И.Расулов, Т.Мирзаева, А.Чўпонов, Я.Ражабов, Р.Жўрақулов, Б.Қаршиев, Б.Ҳайитов), тожик (А.К.Боровков, Х.Турсунова, К.Юсупов, Н.Шаропов, Р.Ғаффоров, М.Сиддиқова, А.Зоҳидов), немис (М.Азимова, А.М.Бушуй, А.Исаев, А.Яхшиев, К.Хурбоев, М.Умархўжаев, Т.А.Бушуй), инглиз (Қ.Мусаев, К.Назаров, Ш.Сафаров, А.Шокиров, М.Худойберганаева, Т.А.Бушуй, Г.Атаева), француз (Н.Турниёзов, А.Нарзикулов, И.Мирзаев, Ҳ.Орзикулов, А.Эшонкулов, М.Ҳолбеков, Н.Сувонова), афғон (А.Ғаниев), бошқа туркий тиллар (Э.Умаров, М.Рўзикулова) билан қиёслаб ўрганиш, фраземаларни бадиий таржима аспектида таҳлил этиш (Ғ.Саломов, Қ.Мусаев, Л.Абдуллаева, Ш.Рўзиев, С.Саломова, Б.Йўлдошев) соҳасида бажарилган ишларни алоҳида қайд қилиш ўринлидир. Аммо бундай ишларни келгусида янада чуқурлаштириш зарур, деб ҳисоблаймиз, чунки ўзбек тилининг фразеологик тизимини бошқа қардош туркий тиллар фразеологияси билан қиёсан ўрганиш ўзбек тили фразеологик тизимининг ўзига хослигини, ривожланиш йўллари аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, бундай тадқиқотлар умуман олтой тиллари, жумладан, туркий тиллар фразеологик таркиби орасидаги муштарак томонларни белгилаш⁴⁶, унинг тарихий илдизлари ва сабабларини асослаш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

⁴⁴ Абдусаидов А. Газета тилида фразеологизмлар (газета тилини ўрганишга доир материаллар). - Самарканд, СамДУ нашри, 1990. - 120 б.

⁴⁵ Тошалиев И. Сарлавҳа стилистикаси. - Тошкент, 1995; Абдусаидов А. Газета сарлавҳаси (қўлланма). - Самарканд, СамДУ нашри, 1995. - Б. 98-117.

⁴⁶ Бу ҳақда қаранг: Ураксин З.Г. Общность образно-фоновой и лексической основы фразеологических единиц алтайских языков // Советская тюркология. 1987, № 5. - С. 52-54 ва бошқалар.

60-йиллардан бошлаб ўзбек тилшунослигида диалектал фраземаларни таҳлил этишга киришилди. Х.Дониёров ўзбек тили “ж”лашган (қипчоқ) диалектининг фразеологияси устида кузатишлар олиб бориб, бундай ФБларни куйидаги тўрт гуруҳга ажратган эди:

1. “Ж” лашган диалектнинг ўзигагина тегишли бўлган фразеологизмлар: *тўбадан тушгандай қып гапирмоқ, дайрага урпақ бомаслик* кабилар.

2. “Ж” лашган диалектда кенг қўлланувчи, ўзбек адабий тилида ёки бошқа шеваларда учраса ҳам, “ж” лашган диалектдаги вариантдан бирор компоненти билан фарқ қилувчи фразеологизмлар: *оёғины қийшық босмоқ, айраны ачымас, қырмызы қычымас* кабилар.

3. Ўзбек адабий тили ва бошқа шеваларга нисбатан “ж” лашган диалектда ва халқ достонларида кенг қўлланувчи фразеологизмлар: *жутаган тувадақтай, бўзлаган бўтадай* каби.

4. Адабий тилда ҳам, “ж” лашган диалектда ҳам тез-тез учраб турувчи, лекин “ж” лашган диалектда адабий тилга нисбатан фонетик жиҳатдан фарқ қилувчи фразеологизмлар: *овур оёқли, қой авзыдан чоб амаслық* кабилар⁴⁷.

Т.Содиқов Тошкент шеваси фразеологияси юзасидан кузатиш ишлари олиб борди. Унинг 1968 йилда ҳимоя қилинган номзодлик диссертациясининг маълум қисми ҳам шу мавзуга бағишланган эди⁴⁸. 1968 йилда олимнинг “Тошкент фразеологиясига доир” номли мақоласи ҳам эълон қилинганди⁴⁹. Бу мақолада шевадаги фраземаларнинг образлилик хусусияти, синоним фраземаларга оид характерли мисоллар келтирилган.

Ҳ.Узоқов Фарғона гуруҳ шевалари фразеологияси бўйича кузатиш ишлари олиб борган⁵⁰. Муаллифнинг таъкидлашича, *уръ-кеттъ, қошты-қувдъ, томдан тараша чушкандай* иборалари Фарғона диалектининг Водил, Лоғон, Гулпиён, Заркент шеваларида адабий тилдаги “тўс-тўполон, урди-сурди”ни, *мен қиламан ўттиз, тегръм қылар теп-текис* ибораси Лоғон ва Дамқўл кишлоқлари аҳолиси нутқида адабий тилдаги “мен йиғаман, сен совурасан” маъноларини ифодалаб келади” [102, 61].

Н.Ражабов ва М.Валиевлар шевашуносликка доир ўқув қўлланмасида диалектал фраземаларга доир материалларга ҳам маълум даражада ўрин ажратганлар⁵¹.

Х.Дониёров “Қипчоқ диалектларининг лексикаси” номли монографиясида (Тошкент, Фан, 1979) шарқий қипчоқ шеваларининг характерли диалектал фраземаларини таҳлил этган. Олимнинг фикрича,

⁴⁷ Дониёров Х. Ўзбек тили “ж” лашган (қипчоқ) диалектининг фразеологияси устидан кузатишлар // Фразеология масалалари, СамДУ асарлари, янги серия, 106-чиқиши. - Самарқанд, 1961. – Б. 80-85.

⁴⁸ Содиқов Т. Тошкент область ўзбек шевалари лексикаси. Номзодлик диссертацияси. - Тошкент, 1968. – Б. 105-138.

⁴⁹ Содиқов Т. Тошкент фразеологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, № 4. – Б. 25-27.

⁵⁰ Узоқов Ҳ. Диалектал фразеологизмлар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1974. № 6. – Б. 60-63

⁵¹ Ражабов Н., Валиев М. Ўзбек шевалари лексикасидан материаллар. – Самарқанд, СамДУ нашри, 1976. – Б. 43-45.

бирор фразеологизмни у ёки бу шевага, диалектга тегишли деб қатъий ҳукм чиқариш қийин, лекин шундай бўлса-да, диалектал фразеологизмларни аниқлашда қуйидаги тўрт ўлчов(мезон)га асосланиш лозим: "...у ёки бу фразеологизмнинг: а) адабий тилимизда ҳам учраши-учрамаслиги; б) шу шевада гапирувчи аҳолининг турмуши билан қанчалик боғланганлиги; в) унинг шевалик хусусиятини ўзида қанчалик акс эттириши ва г) унинг қадимги элементлардан қайси тил ва диалектларга мансуб бўлган қонуният ва хусусиятларни сақлаб қолганлигига боғлиқдир" [Дониёров Х. Ўша асар, 103-бет].

Б.Файзуллаев "Бадий асар тилида диалектизмлар" мавзuidaги номзодлик диссертациясида диалектизмларни турларга ажратар экан, фразеологик диалектизмлар ҳақида ҳам сўз юритади, *оғзини чакки қилди, бошида гўз чақмоқ* каби диалектал фразеологизмларнинг "Фарғона тонг отгунча" (М.Исмоилий), "Хоразм" (Ж.Шарипов) романларида қўлланиш хусусиятларини ўрганади⁶⁸.

А.Ишаев "Ўзбек диалектал лексикографияси" номли монографиясида диалектизмларни тасниф этар экан, фразеологик диалектизмларга ҳам алоҳида тўхталади⁶⁹. Шунингдек, олим бу ишда фразеологик диалектизмларни диалектал луғатларда бериш усуллари, диалектал фразеологик луғат, уни тузиш тамойиллари ҳақида ҳам муҳим фикр-мулоҳазалар баён этган [Ишаев А. Ўша асар, 38-39-бетлар].

Умуман олганда, ўзбек тилшунослигида "халқ тили фразеологияси, ўзбек фольклори фразеологияси, айниқса, ўзбек диалектал фразеологияси материаллари ҳали чуқур тадқиқ этилганича йўқ"⁷⁵, - деб ёзган проф.Э.Бегматов тамомила ҳақли эди. Марҳум проф.В.Эгамов ҳам фразеологияга бағишланган республика илмий-назарий анжуманида бу ҳақда жуда куюнчаклик билан сўз юритган эди⁷⁶.

80-йиллар ўзбек тилшунослигининг муҳим хусусиятларидан бири ФБларни семантик жиҳатдан фразеологик қўшилма, фразеологик чатишма ва фразеологик бутунликларга ажратиш анъанасига шубҳа билан қараш бўлди. Бу ҳақда "Ҳозирги ўзбек адабий тили"(1-қисм) дарслигида шундай дейилган эди: "Фразеологизм ифодалайдиган маънонинг компонентлари маъно муносабатига кўра баъзи ишларда ..."фразеологик қўшилма", "фразеологик бутунлик"("фразеологик бирлашма"), "фразеологик чатишма" каби турларга ажратилади. Лекин бундай гуруҳлашнинг бирон-бир амалий аҳамияти йўқ. Бундан ташқари, юқоридаги атамалар таркибидаги "қўшилма", "бутунлик", "бирлашма", "чатишма" сўзлари фразеологик маънонинг моҳиятини

⁶⁸ Файзуллаев Б. Диалектизмы в языке художественных произведений, АКД. - Ташкент, 1979. – С. 19.

⁶⁹ Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. - Тошкент: Фан, 1990. – Б. 110-112.

⁷⁵ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. - Тошкент: Фан, 1985. – Б. 15.

⁷⁶ Эгамов В. Ўзбек диалектал фразеологиясининг ўрганилиши // Республиканская научно-теоретическая конференция "Актуальные проблемы фразеологии"(материалы конференции). - Самарқанд, 1995. Б. 69-70.

тушунишга ёрдам бермайди. Фразеологизмларда ҳеч қандай “қўшилиш”, “чатишиш” каби ҳодиса йўқ”⁷⁷.

Дарҳақиқат, ФБларни акад.В.В.Виноградов ишлаб чиққан тасниф асосида семантик типларга ажратиш, айниқса, фразеологик бирлашма ва фразеологик чатишмаларни ўзаро фарқлаш ниҳоятда қийин. Буни акад.Н.М.Шанский ҳам ўз асарида алоҳида таъкидлаб кўрсатган эди⁷⁸. Э.В.Кузнецова ҳам ФБларнинг чатишма, бирлашма каби турлари ўртасида катъий фарқ йўқлигини исботлашга интилади⁷⁹. Шунинг учун кўпгина дарслик ва қўлланмаларда ФБларни семантик типларга бўлишда хилма-хиллик юз бермоқда. Жумладан, Н.М.Шанскийнинг “Ҳозирги рус тили фразеологияси” номли қўлланмасида *спустя рукава* фраземаси бир ўринда фразеологик чатишма, яна бир ўринда фразеологик бирлашма, деб номланган. Бундай хилма-хиллик ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларда ҳам мавжуд. Масалан, Ш.Раҳматуллаев У.Турсунов ва Ж.Мухторовлар билан ҳамкорликда ёзган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” қўлланмасида ФБларни маънони қандай англатишига кўра уч гуруҳга бўлади: фразеологик бутунликлар, фразеологик чатишмалар, фразеологик қўшилмалар. Шу қўлланманинг иккинчи нашрида эса “иборадан яхлитлигича англашиладиган маъно билан таркибидаги сўзлар англатадиган лексик маънолар орасидаги муносабат асосида ФБларнинг икки семантик тури фарқ қилинади: 1) фразеологик бутунлик; 2) фразеологик чатишма”, деб ёзилган. Бу асарнинг қайта ишланган, тўлдирилган учинчи нашрида Ш.Раҳматуллаев ибораларни “фразема” атамаси билан номлайди, лекин асарнинг янги нашрида фраземаларни семантик типларга ажратиш тамойиллари ўзгармаган.

Худди шунингдек, М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расуловларнинг “Ўзбек тили” ва Ҳ.Абдурахмонов, Э.Шодмоновларнинг “Ўзбек тили” номли китобларида фраземалар уч типга ажратилган бўлса⁸⁴, Ҳ.Жамолхонов ҳам конспектив курсида фраземаларни юқоридаги сингари учга ажратади⁸⁵, М.Асқарова ва К.Қосимовалар билан ҳамкорликда ёзган дарсликда фраземалар фақат икки тип (фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишма)га ажратилади⁸⁶, О.Азизов ва А.Сафаевлар билан ҳамкорликда ёзилган қўлланмада эса фраземалар семантик жиҳатдан бундай типларга

⁷⁷ Ҳожиёв А. Фразеология // Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм. - Тошкент: Ўқитувчи, 1980. - Б. 142.

⁷⁸ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Издание третье. - М.: Высшая школа, 1985 - С. 63.

⁷⁹ Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. Издание второе. - М.: Высшая школа, 1989. - С. 204.

⁸⁴ Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. - Тошкент: 1970. - Б. 49; Абдурахмонов Ҳ., Шодмонов Э. Ўзбек тили. - Тошкент: 1982. - Б. 23-24.

⁸⁵ Жамолхонов Ҳ. “Ҳозирги ўзбек адабий тили”дан методик кўрсатмалар ва конспектив курс. 1-қисм. - Тошкент: 1979. - Б. 41-43.

⁸⁶ Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили. - Тошкент: 1989. - Б. 22-24.

умуман ажратилмайди, балки улар орасидаги синонимия, омонимия, полисемия, антонимия ҳодисалари ҳақида маълумот берилади⁸⁷.

“Лингвистик таҳлил” қўлланмасида тил бирликларининг лексикологик ва фразеологик таҳлил намунаси берилар экан, *иши орқага кетмоқ*, *кўзи қамашмоқ*, *уйқуга чўлмоқ* фраземалари фразеологик қўшилма, *шум оёқ* фраземаси эса фразеологик чатишма сифатида тасниф қилинган⁸⁸.

Бизнингча, ФБларни функционал-услубий ва семантик жиҳатдан ўрганганда юқоридаги сингари семантик гуруҳларга ажратмаслик лозим, чунки бундай тасниф аниқ, мантикий тамойилларнинг йўқлиги, субъектив йўналишнинг устунлиги билан характерланади. Проф.А.Нурмоновнинг таъкидлашича, “собик шўролар даврида В.В.Виноградовнинг фразеологизмга ёндашуви ва уни уч гуруҳга таснифлаш ўта субъектив эканлиги бир қатор мутахассислар томонидан танқид қилинди... Энг муҳими, В.В.Виноградовнинг (фразеологизмларни) сунъий равишда уч гуруҳга бўлган семантик таснифи орқага сурилди. Унинг ўрнига фразеологизмларнинг ҳам худди бошқа луғавий бирликлар каби семантик тузилиш таҳлилига эътибор берилма бошланди”⁹⁴.

Ўзбек фразеологиясига оид 80-йилларда ва ундан кейин бажарилган ҳамда ҳимоя қилинган номзодлик диссертацияларида ҳам худди ана шу тамойилга амал қилинмоқда. Масалан, А.Рафиевнинг “Ўзбек тили фразеологик бирликларининг структурал-функционал хусусиятлари” (Тошкент, 1982) номли номзодлик диссертациясида фразеология объекти тор доирада тушунилади, ишда фақат соф фраземалар ўрганилади. Ишнинг дастлабки бобида икки компонентли (*бўзчининг мокисидай, анқонинг уруги, думи хуржунда, кўз тегди, силласи қуриди*, *қандингни ур, худо кўрсатмасин, кўзи тўрт, дами ичида* каби), уч компонентли (*гишт қолипдан кўчди, сабр косаси тўлди, оғзининг таноби қочди, қовоғидан қор ёғилиб, дўпписи тор келмоқ, тилини тишлаб қолди* каби), тўрт ва ундан ортиқ компонентли (*қордан қутулиб, ёмғирга тутилмоқ; қулогини қоқиб қўлига бермоқ, икки кўзи тўрт бўлмоқ, етти номусини ерга букмоқ, бир гапини икки қилмаслик, ўз ёғига ўзи қовурилмоқ* каби) фраземаларнинг структурал-грамматик хусусиятлари таҳлил қилинади.

А.Рафиев ишнинг иккинчи бобида фраземаларни таянч компонентига кўра тасниф қилишга интилади. Бу тамойилга мувофиқ ўзбек тили фраземалари субстантив (*отнинг қашқаси, суянган тоғи, суҳбатнинг гули, гапнинг пўст калласи* каби), феъл (*сиркаси сув кўтармайди, пайтавасига қурт тушди, юрагига қил сизмайди* каби), адъектив (*афти совуқ, бағри бутун, юраги кенг, қўли калта* каби), адвербиал (*енг учида, нони яримта, ер билан осмонча, оёғини қўлига олиб* каби) фраземалар, деб тўрт гуруҳга

⁸⁷ Азизов О., Сафаев А., Жамолхонов Х. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси (фонетика, лексика, морфология ва синтаксис). - Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 66-71.

⁸⁸ Қудратов Т., Нафасов Т. Лингвистик таҳлил. - Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – Б. 10-15.

⁹⁴ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 191-192.

ажратилади. Тадқиқотнинг сўнгги бобида эса фраземаларнинг синтактик функциялашуви куйидаги уч аспектда ўрганилган: а) фраземаларнинг асосий функциялари, б) қўшма гап таркибида фраземаларнинг айрим синтактик хусусиятлари, в) фразеологизм-гаплар ва уларнинг структурал-функционал белгилари.

Абдуғафур Маматовнинг номзодлик диссертацияси¹⁰⁰да инсон /шахс/нинг эмоционал ҳолатини ифодаловчи фраземалар бир неча фразеосемантик гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинган: шодлик, бахт (*оғзи қулогига етди, дўпписини осмонга отмоқ, боши қўкка етмоқ, оғзининг таноби қочмоқ* каби); таажжуб (*ёқасини ушламоқ, тарвузи қўлтигидан тушмоқ, ҳанг-манг бўлиб қолмоқ* каби); аччиқланиш, хафагарчилик (*юрак-бағри қон бўлмоқ, юрагига қил сизмайди, ўпкаси тўлди, таъби хира бўлди, умидлари пучга чиқди* каби); хавотирланиш (*ўзини қўйгани жой тополмаслик, юрагига гулгула тушмоқ, тоқати тоқ бўлмоқ* каби); кўрқув (*юраги орқасига тортиб кетди, қотиб қолмоқ, нафаси ичига тушиб кетди* каби); истехзо, менсимаслик (*иззат-нафсига тегмоқ, юзингда кўзинг бор демай, майна қилмоқ, оёқ ости қилмоқ* каби); қахр-нафрат (*кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ; кўзларининг пахтаси чиқди, кўзлари қинидан чиқаёзди, кўзига қон қўйилмоқ* каби); таҳдид, қарғиш (*дийдоринг қурсин, ер ютқур, гўрига гишт қаламоқ, илоё косаси оқармасин* каби) ва бошқалар. Шунингдек, бу ишда ижобий ва салбий тавсиф билдирувчи эмоционал-баҳо фраземаларининг семантик-услубий хусусиятлари ҳам маълум даражада ёритиб берилган.

Ўзбек фразеологиясини ўрганишнинг ҳозирги аҳволи мамлакатимиз тилшуносларининг бу соҳада сезиларли ютуқларни қўлга киритганлигидан далолат беради. Лекин негадир ўзбек тилшунослигининг собиқ Иттифок давридаги олтмиш йиллик тарихий тараққиёти кўздан кечирилган айрим ишларда ўзбек фразеологиясига умуман ўрин ажратилмаган¹⁰². Мустақилликдан кейин яратилган “Ўзбекистон Республикаси” деб номланган энциклопедияда “Ўзбек тилшунослиги” мақоласида ҳам ўзбек фразеологиясига доир ишлар умуман инобатга олинмаган¹⁰³. “Ўзбек тилшунослиги тарихи” номли ўқув қўлланмада эса ўзбек фразеологиясининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларини ёритишга бор-йўғи уч саҳифа ўрин берилган.

“Ўзбек Миллий Энциклопедияси”да тилшуносликнинг фразеология соҳасига доир мақола ўзбек фразеологияси ҳақида куйидаги қисқа фикрлар билан яқунланган: “Ўзбек тилшунослигида фразеология соҳасидаги тадқиқотлар ўтган асрнинг 50-йилларидан бошланган. Шу кунгача фразеологизмлар турли жиҳатлардан ўрганилган (Ш.Раҳматуллаев,

¹⁰⁰ Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. АКД. – Ташкент, 1988. – С. 3-20.

¹⁰² Ражабов Н. Ўзбек совет тилшунослигининг 60 йиллик тараққиёт тарихидан. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1982. – 98 б.

¹⁰³ Бегматов Э. Ўзбек тилшунослиги // Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. – Б. 483-485.

Б.Йўлдошев, А.Маматов ва бошқалар). Фразеология бўйича бир неча луғатлар тузилган (Ш.Раҳматуллаев, М.Содиқова), ёзувчилардан Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Ойдин, Саид Аҳмад асарларининг фразеологик таркиби тадқиқ этилган. 70-80-йилларда СамДУ қошида фразеологик тадқиқотларни мувофиқлаштирувчи ва махсус тўпламлар чиқарувчи марказ фаолият кўрсатган”¹⁰⁵.

Ўзбек тилшунослигида олиб борилган фразеологик тадқиқотларнинг танқидий обзори шуни кўрсатадики, мамлакатимизда XX асрнинг 50-йилларида шаклланган фразеология соҳаси 70-80-йилларга келиб тилшунослик соҳалари орасида мустаҳкам ўринга эга бўлди, кўплаб ишлар яратилди, фразеолог мутахассислар сафи кенгайди.

Назорат саволлари:

1. XX асрнинг 50-йилларида ўзбек фразеологияси юзасидан олиб борилган тадқиқотлар (Я.Пинхасов, А.Шомақсудов, М.Хусаинов кабилар) ҳақида.

2. Ўзбек тили фразеологизмларининг грамматик хусусиятларини тадқиқ этишда Ш.Раҳматуллаев номзодлик иши, шу асосда эълон қилинган илмий мақолаларининг ўрни.

3. Ўзбек тили фразеологизмларининг семантик хусусиятларини тадқиқ этишда Ш.Раҳматуллаев монографияси ва докторлик ишининг аҳамияти.

4. Ўзбек тилшунослигида қўшма сўз ва фразеологизм, сўз бирикмаси ва фразеологизм каби тил бирликларининг фарқли ҳолатларини ўрганиш ҳақида.

5. Ўзбек фразеологиясида диалектал фразеологизмларнинг ўрганилиши ҳақида.

6. Ўзбек тилшунослигида бадий ва публицистик услубда қўлланган фразеологизмларнинг хусусиятларини ўрганиш ҳақида.

7. Ўзбек фразеологиясида фразеологизмларнинг семантик таснифи (фразеологик чатишма, қўшилма ва бирлашмалар)га муносабат масаласи.

¹⁰⁵ Лафасов Ў., Охунов Н. Фразеология // Ўзбек Миллий Энциклопедияси. Ўн икки томлик. IX-том. – Тошкент, 2005. – Б. 310.

ЎЗБЕК ФРАЗЕОЛОГИЯСИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДАГИ ТАРАҚҚИЁТИ

Таянч сўз ва иборалар: фразеологизм, ибора, фраземаларнинг синтактик қурилови, фразеологизмнинг бирикувчанлиги, фразеологик шаклланиш, фразеологик норма (меъёр), фразеологик норманинг бузилиш ҳоллари, фраземаларни луғатларда кодификациялаш, мактабда фразеологизмларни ўрганиш, фразеологик конверсия, фразеологик транспозиция, фразеологизмнинг прагматик хусусияти

Мустақиллик, истиқлол шабадаси бошқа фанлар қатори мамлакатимизда тилшунослик фани равнақиға ҳам кучли таъсир кўрсатди. Мустақиллик даврида тилимизнинг фразеологик бойлигини тўла қамраб олувчи турли хил изоҳли луғатлар, сўзликлар яратишга алоҳида аҳамият берилди. Масалан, Ш.Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг фразеологик луғати» (1992), М.Содиқованинг «Қискача русча-ўзбекча барқарор иборалар луғати» (1994), Маҳмуд Сатторнинг «Ўзбекнинг гапи қизик» (1994), Б.Йўлдошев, К.Бозорбоевнинг «Ўзбек тилининг фразеологик луғати» (сўзлик, 1998), Ш.Шомаксудов, Ш.Шораҳмедовларнинг «Маънолар маҳзани» (2001) сингари лексикографик асарлар шулар жумласидандир.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиясининг назарий масалаларини ўрганишга эътибор кучайди. Жумладан, тадқиқотчи Қ.Ҳакимов содда гап қолипни *жони кириб қолди, боши кўкка етди, юраги орқасига тортиб кетди, боши осмонга етди, юраги шувиллаб кетди, оғзи очилиб қолди, юраги қоқ ёрилаёзди* сингари фразеологизмларни компонент таҳлил методи асосида ўрганди, шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди¹. Қ.Ҳакимовнинг тадқиқоти шуни кўрсатадики, «фразеологизмларнинг юзага келиши фақат маъно ҳодисасидир. Унинг таркибидаги бўлақлар ўртасида шаклланган синтактик муносабат ўз қимматини сақлаган, ўзгаришга учрамаган ҳолатда қолади. Бунда содда гап қолипни фразеологизмлар гарчи маъно жиҳатдан тил бирлиги ҳолига келиб қолган бўлса ҳам, синтактик жиҳатдан содда гаплик қимматини сақлайди. У нутқ таркибида гап сифатида олиниб, бошқа бўлақлар унга мослаштирилади ва унинг бирор бўлагига боғлаб қўлланади» [Ҳакимов Қ. Ўша асар, 20-бет].

Фраземаларни компонент таҳлил қилишнинг айрим натижалари Ш.Раҳматуллаевнинг илмий мақоласида ва 1992 йилда нашр этилган «Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви» номли монографиясида ҳам умумлаштирилган. Жумладан, Ш.Раҳматуллаев *таъби хира, дили сиёҳ, бағри қон* фраземаларининг семантик структурасини қуйидагича қиёслайди: «Ҳар

¹ Ҳакимов Қ. Ўзбек тилидаги содда гап қолипни фразеологизмларнинг зарурий бирикувчанлиги. НДА. – Тошкент: 1994. - 24 б.

уч фраземадан “хафа”лик маъноси англашилади, лекин бу “хафа”лик таъб/и/ хира фраземасида бошланғич босқичда (“бир оз”), дил/и/ сиёҳ фраземасида нормал ҳолатдан юқориқроқ (“нормадан кучлироқ даражада”), бағр/и/ қон фраземасида эса энг юқори босқичда (“ўта кучли даражада”) экани англашилади. Шунга кўра таъб/и/ хира фраземаси “кайфияти бир оз ёмон ҳолатда” маъносини англатса, дил/и/ сиёҳ фраземаси “руҳияти ёмон” маъносини, бағр/и/ қон фраземаси эса “ғам-алам, изтироб билан тўлиб-тошган” маъносини англатади. Маънодаги бу қадар катта фарқланиш юқоридаги уч фразема ўзаро синоним эмаслигини кўрсатади. Асли маънодаги бундай фарқланишни “эмоциянинг кучли-кучсиз даражада кечиши” семаси деб эмас, балки “маъно градацияси” семаси деб номлаш тўғрироқ”².

Проф.Ш.Раҳматуллаевнинг таъкидлашига кўра, *додини бермоқ, кўнглига тугмоқ, йўлга солмоқ* каби “феъл фраземалардаги боғлашув кўп киррали ўта мураккаб ҳодиса бўлиб, ўз доирасига турли-туман синтактик, семантик ҳодисаларни қамраб олади. Боғлашув имконияти тил бирлигига мансуб хусусият деб қаралгани билан, бу хусусият тил бирликларининг ўзаро боғлашувида намоён бўлади, моддийлашади. Тил бирлигига хос боғлашувнинг моҳияти лексик-грамматик қуршов туфайлигина очилади. Бунда тил бирлигига хос очик ўринни қандай синтактик бўлак эгаллаши (синтактик боғлашув), бу бўлакларнинг қандай грамматик шаклда келиши (морфологик боғлашув), бу бўлакларнинг аталганлиги (грамматик-семантик боғлашув) ҳисобга олинади. Семантик боғлашув (семантик танланув) деб юритиладиган босқичда эса ўзаро боғлашувчи луғавий маъноларнинг идеографик семалари асосида фикр юритилади” [Раҳматуллаев Ш. Ўша монография, 125-бет].

1998 йилда Ш.Усмонова “Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар” мавзусида номзодлик ишини ҳимоя қилди. Бу иш икки бобдан иборат бўлиб, иш охирига ўзбекча-туркча муқобил соматик фразеологизмлар луғати илова қилинган³.

Ишнинг дастлабки бобида ўзбек ва турк тилларида бирикмага тенг соматик фразеологизмлар (*бош оғриғи, кўз билан қош орасида, кўзини олиб қочмоқ, бош иргитмоқ, қўл остида* кабилар) функционал-семантик жиҳатдан таҳлил қилинган. Унинг иккинчи бобида эса ўзбек ва турк тилларида гапга тенг соматик фразеологизмлар (*бошимиз осмонга етди, бош омон бўлса дўппи топилади* кабилар) семантик ва грамматик жиҳатдан ёритилган [Усмонова Ш. Ўша асар, 8-12-бетлар].

М.Холиқованинг номзодлик ишида тил ва тафаккур, дунёнинг тил картинаси, антропоморфик омилларнинг тилга таъсири каби муаммоларга

² Раҳматуллаев Ш. Лексема ва фразема маъносини компонент таҳлилнинг баъзи натижалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. № 3. – Б. 19-20; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. - Тошкент: Университет, 1992. – Б. 12-32.

³ Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. - Тошкент: 1998. – 20 б.

оид ҳозирги замон тилшунослигида мавжуд қарашлар ва концепциялар таҳлил қилинган. Мазкур ишда илк бор фразеологизмларнинг миллий семантикаси, экстралингвистик (миллий-маданий, этнографик, географик, тарихий) омилларнинг фразеологизмлар семантикасига таъсири каби муаммолар рус ва ўзбек тиллари фразеологияси мисолида ўрганилган⁴.

Ш.Абдуллаев яқинда ўзбек фразеологиясида илк марта Т.Қайипбергеновнинг “Қорақалпоқнома”, “Қорақалпоқ достони” асарларининг ўзбекча таржимасида фразеологизмларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этди. Ишда фразеологизмларнинг эквивалент ҳамда вариантлар билан таржима қилиш усуллари, ибораларни сўз билан беришнинг таржимага қай даражада таъсир кўрсатиши ва, аксинча, сўзнинг фразеологизм билан таржима қилиниши, бу усулларнинг асар савиясига таъсири кўрсатиб берилган. Энг муҳими, диссертацияда турғун бирикмаларнинг таржимон томонидан тушириб қолдирилиши натижасида вужудга келган асар мазмунидаги тушунмовчиликлар, ёзувчи мақсадининг очилмай қолиши, шунингдек, айрим нотўғри ўгирилган фразеологизмлар ҳақида ҳам фикрлар билдирилган⁵.

Умуман олганда, бундай тадқиқотлар мамлакатимизда келгусида қиёсий фразеология соҳасида жуда кўп илмий ишлар олиб бориш мумкинлигини амалий жиҳатдан исботлади. Чунки, ўзбек ва инглиз, ўзбек ва немис, ўзбек ва тожик, ўзбек ва француз, ўзбек ва араб, ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг фразеологиясини қиёсий-типологик жиҳатдан таҳлил этиш халқаро миқёсда мамлакатимиз нуфузи ортиб бораётган бир шароитда ўзбек фразеологиясининг долзарб муаммоларидан бирини ташкил этади.

1999 йилда Ҳ. Шамсиддинов “Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари” мавзусида докторлик ишини ҳимоя қилди. Бу иш муаллифи ФБларни оддий сўзларнинг функционал-семантик синонимлари (ФСС) деб ҳисоблайди ва шу нуқтаи назардан *айёр – шайтонга дарс берадиган, пихини ёрган; хурсанд – оғзи қулоғи етди; уялмоқ – ерга қарамоқ, шошилмоқ – подадан олдин чанг чиқармоқ, юзлари лов-лов ёнмоқ; гўдак – тухумдан чиққан, аралашмоқ – бурнини тикмоқ; индамай – лом-мим демай, ювош – қўй оғзидан чўп олмаган, ҳайдамоқ – думини тугмоқ* каби сўз ва фразеологизмлар орасидаги синонимик муносабатларни семантик жиҳатдан кенг ўрганишга ҳаракат қилган. Бу ишда сўзларнинг функционал-семантик синонимлари (СФСС)га қуйидагича таъриф берилган: “муайян нарсаси, ҳодисаларни, уларнинг белгиси, микдори, ҳолати, ҳаракати ва ўзаро муносабатларини тасвирий тарзда, кўпинча ифода мақсадига мувофиқ қайта номлаб ёки нарсаси, ҳодисага ҳослаб ифодаладиган ва алоҳида сўзга синоним бўладиган тилнинг сўз ва ундан катта сатҳ бирликлари сўзларнинг

⁴ Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине (на материале русского и узбекского языков). АКД. – Ташкент, 1999. – 26 с.

⁵ Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. - Тошкент: 2006. – 21 б.

функционал-семантик синонимлари дейилади”⁶. Олимнинг бу иши тилимизнинг синонимик доираси нақадар кенг ва бой эканлигини кўрсатади.

Абдимурод Маматов “Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари” номли монографияси (1991) ва шу асосда химоя қилинган докторлик диссертациясида ўзбек тилшунослигида илк бор фразеологиянинг тил нормаси ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларини тадқиқ этди. Мазкур ишнинг сўнгги боби “Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик норма ва ундан четга чиқишнинг типлари” деб номланган⁷. Муаллиф мазкур қисмда фразеологияга доир турли қарашларни танқидий жиҳатдан кўздан кечириб, фразеологизмга қуйидагича таъриф беради: “Фразеологизм - бу тузилиши жиҳатдан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, турғун лексик-семантик бирликдир” [Маматов А. Ўша монография, 210-бет]. Бу таъриф бизнингча ҳам ҳақиқатга бироз яқин бўлиб, фраземаларнинг қуйидаги категориал белгиларини ҳисобга олган: а) фразема компонентларитузилиши жиҳатдан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлади, якка сўз-компонентдан иборат фразема йўқ; б) фразема компонентлари умумлашган, яхлит маъно ифодалайди; в) фраземани ташкил этувчи сўз - компонентлар, яъни лексик элементлар қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлади; г) фразема турғун лексик-семантик бирликлар қаторига киради. Булардан ташқари фраземаларда мавжуд бўлган образлиқ, экспрессивлик, компонент таркибининг алоҳида-алоҳида расмийлашганлиги, нутқда такрор ҳолда қўлланувчанлик каби белгиларни А.Э.Маматов фраземаларнинг нокатегориал белгилари сифатида тушунган кўринади.

А.Э.Маматов тадқиқотининг энг муҳим фазилатларидан бири ўзбек тилшунослигига фразеологик норма тушунчасининг олиб киришидир. Тўғри, фразеологик нормага доир айрим кузатишлар, йўл-йўлакай баён қилинган фикрлар илгари ҳам мавжуд эди. Масалан, Ш.Раҳматуллаев ўз номзодлик диссертациясидаёқ фразеологик нормага риоя қилиш масаласига эътиборни қаратган эди [Раҳматуллаев Ш. Ўша номзодлик диссертацияси, 30-бет]. А.Э.Маматов эса ўз ишида фразеологик норманинг назарий ва амалий муаммоларини яхлит ҳолда ўртага қўйди. Ишда “фразеологик норма” тушунчасига берилган таъриф ҳам диққатга сазовор: “Фразеологик норма - бу нутқ амалиётида мустаҳкамланган, анъанавий изчил, бир типли ва тенг баҳоли бўлган фразеологизмларнинг қўлланиши, маълум даврда тил жамоаси томонидан маъқул деб қабул қилинган ва т ў р и ҳамда н а м у н а л и деб англандирилган тил ҳодисасидир” [Маматов А. Ўша монография, 218-бет].

⁶ Шамсиддинов Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари. ДДА. - Тошкент: 1999. - Б. 9.

⁷ Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. - Тошкент: 1991. - Б. 207-272; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. - Ташкент: 1991. - С. 40-47.

Ана шу таърифдан келиб чикиб ишда фразеологик норма бузилишининг қуйидаги типлари ўрганилган: 1) фразеологизмларнинг маъно жиҳатдан нормадан четга чиқишлари; 2) фразеологизмлар структурасининг бузилишлари (фразеологизмлар компонентларининг алмашиши, структурасининг кенгайиши, эллипсис, контаминация, антиципация ҳодисалари ҳамда нормадан четга чиқишлар ва ҳоказо). Лекин шуни ҳам ёдда тутиш лозимки, фразеологик норма масаласи фақат юқоридагилар билан чегараланмайди, фраземаларни қўллашда нормага риоя қилишнинг имло (орфография). талаффуз, урғу, пунктуация кабилар билан боғлиқ томонлари ҳам бор. Ана шундан кейин ўзбек тилшунослигида фразеологик норма ёки лексик-фразеологик норма, унинг бузилиш ҳолларини олдини олиш билан алоқадор илмий кузатишлар эълон қилинди⁸.

Абдуғафур Маматов ўзбек фразеологияси учун энг долзарб муаммолардан фразеологик шаклланиш масалаларини тадқиқ этиш билан шуғулланиди шу мавзуга оид “Ўзбек тилида фразеологик шаклланиш масалалари”(1994), “Фразеологизмларнинг лексик қайта шаклланишига доир”(1995), “Фразеологизмларнинг шаклланиш доираси”(1995), “Ўзбек тилида фраземаларнинг шаклланиши ҳақида”(1996), “Лексемалар асосида фразеологизмларнинг шаклланиши масалалари”(1996), “Қўл” соматизми асосида шаклланган фраземалар ва уларнинг луғатларда ифодаланиши”(1997) сингари йигирмага яқин мақолалар, “Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари” (1995), “Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари” (1997) номли монографик тадқиқотлар эълон қилди ва 2000 йилга келиб, “Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари” мавзусида докторлик ишини ҳимоя қилди. Бу эса ўзбек фразеологиясининг илмий доирасини янада кенгайтиришга хизмат қилади. Ишда таъкидланишича, “фразеологизмлар фақат фразеологик неологизмларнинг пайдо бўлиши билан эмас, балки тилда мавжуд фразеологизмларнинг семантик, грамматик ва функционал жиҳатдан янгилиниши асосида ҳам шаклланади. Фразеологизмларнинг шаклланишида рўй берадиган лексик, семантик, грамматик ўзгаришлар фақатгина стилистик эҳтиёж бўлмасдан, балки тил ички тизимининг эҳтиёжи ҳамдир”⁹.

Олимнинг таъкидлашича, “ўзбек тилшунослигида фразеологик шаклланиш масалалари яхлит ҳолда ўрганилмаган. Ҳолбуки, фразеологизмлар шаклланишининг қонуниятлари, босқичлари алоҳида мавзу сифатида ўрганилмоғи лозим. Одатда тилшуносликнинг сўз ясалиши тизимини ўрганувчи бўлими сўз ясалиши термини билан юритилади. Фразеологик сатҳда эса биз фразеологик шаклланиш терминидан фойдаланамиз. Фикримизча, фразеологизмлар ясалмайди, балки шаклланади.

⁸ Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 3-4. – Б. 37-42; Каримов С.А. Тил таълими ва меъёр (ўқув қўлланма). – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 112-115 ва бошқалар.

⁹ Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. ДДА. – Тошкент: 2000. – Б. 50.

Фразеологизмларнинг шаклланиш хусусиятларини ўрганишдан олдин фразеологик шаклланиш баҳсининг ҳуқуқий ҳолати (статуси)ни белгилаш лозим. **Фразеологик шаклланиш баҳси тилда маълум усул ва воситалар ёрдамида фразеологизмлар ҳосил қилишнинг қонуниятларини ўрганади.** Мақсад ва вазифаларига кўра фразеологик шаклланиш сўз ясалишига яқин туради. Фразеологик шаклланиш фразеологизмларнинг ички таркибини, таркибига кўра турлари, уларнинг мантиқий асоси, қисмлари ўртасидаги грамматик ва лексик муносабатлар, фразеологизмлар шаклланишининг усул ва воситаларини ўрганади”¹⁰.

Абдуғафур Маматов эвфемистик шаклланиш, дисфемистик шаклланиш, фразема ҳосил бўлишининг транспозиция усули каби бир қатор усуллар ҳақида ҳам фикр-мулоҳаза юритади. Лекин, бизнингча, бу ишларда фразема билан унга яқин турувчи, оралик ҳодисалар (масалан, парафраза ёки перифразалар) қатъий фарқланмаган кўринади¹¹.

Шунингдек, мустақиллик йилларида ҳимоя қилинган М.Йўлдошевнинг “Чўлпоннинг бадий тил маҳорати” мавзуидаги номзодлик диссертацияси(2000)да ва шу асосда нашр этилган “Чўлпон сўзининг сирлари” номли рисоласи (2002)да Чўлпон асарларида, айниқса, унинг “Кеча ва кундуз” романида қўлланган фразеологизмлар анча асосли таҳлил қилинди. И.Ғаниевнинг “Фитрат драмалари поэтикаси” номли докторлик диссертацияси (1998)нинг сўнгги икки боби бадий тасвир поэтикаси ҳамда тил ва услуб масалаларига бағишланган. Бу ишда Фитрат драмаларида фразеологизмларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳам маълум даражада таҳлилга тортилган. Ф.Бобожоновнинг “Ўзбек жаҳид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида)” мавзуидаги (2002), Р.Нормуродовнинг “Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари (луғавий ва услубий жиҳатлари)” мавзуидаги (2000) номзодлик диссертациялари ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

К.Бозорбоевнинг номзодлик иши ҳам ўзбек фразеологияси ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бу ишнинг дастлабки бобида сўзлашув нутқи фразеологизмлари (СНФ)нинг пайдо бўлиш манбалари, қатламлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Кейинги бобда эса ўзбек тилида СНФларининг грамматик ва семантик таснифи амалга оширилган. Шуниси муҳимки, иш муаллифи СНФларнинг 40 фоизи ўзбек адабий тилида ҳам ўз аксини топганлигини, 50 фоизи эса сўзлашув нутқида турли хил вариант ва синонимларга эга эканлигини, уларнинг фақат 10 фоизи

¹⁰ Маматов А. Лексемалар асосида фразеологизмларнинг шаклланиши масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. № 3. – Б. 31.

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Умиров И. Ўзбек тили парафразалари. НДА. - Тошкент: 1996. – Б. 7-8; Шамсиддинов Х. Перифразалар хусусида айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993. № 4. – Б. 29-35; Айтбоев Д. Перифразаларнинг ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 2006. № 5. – Б. 86-88; Умиров И. Фразеологизм ва паралингвистика // Илм зиёдир (Проф.Равшанхўжа Расуловнинг 60 йиллигига бағишланади). – Тошкент: 2006. – Б. 123-125 ва бошқалар.

луғатларда сўзлашув нутқига хосланган (ст.ф.) ҳаволаси билан берилганлигини тўғри таъкидлаб кўрсатади¹².

А.Абдусаидовнинг монография ва ўқув қўлланмалари, илмий мақолалари ҳамда “Газета жанрларининг тил хусусиятлари” мавзуидаги докторлик ишининг алоҳида қисми фразеологизмларнинг газета тилида экспрессивликни ифодаловчи восита сифатидаги ролини тадқиқ қилишга бағишланган. Тадқиқотчи *ётиб қолган маҳсулотлар, ернинг жиловини маҳкамроқ ушламоқ, кўргиликлар ботқоғига ботган, , шикоятчининг нони бутун бўлса, таънанинг бир учи тегади* сингари окказионал ибораларнинг газета тилида бир-икки марта ишлатилиб, сўнг истеъмолдан қолаётганлигини, шу сабабли уларни тўплаш, окказионал иборалар луғати тузиш зарурлиги ҳақида асосли фикр-мулоҳазалар билдиради¹⁹.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда фразеология ва фразеография муаммоларига доир иккита республика илмий анжумани ўтказилди. Бу илмий анжуманларда ўзбек фразеологияси билан бир қаторда герман, славян ва эрон тиллари фразеологиясини тадқиқ этишга ҳам эътибор қаратилган эди²⁰. Шу билан бирга кейинги йилларда ўтказилган “Услубшуносликнинг долзарб муаммолари” (Самарқанд, 1998), “Тилшуносликнинг долзарб масалалари ва нутқ маданияти муаммолари” (Термиз, 2004), “Тил ва миллий маданият” (Самарқанд, 2004), “Профессор Улуғ Турсунов ва ўзбек тилшунослиги” (Самарқанд, 2005), “Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари” (Фарғона, 2005), “Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари” (Наманган, 2006), “Нутқ лингвистикаси” (Самарқанд, 2006), “Ўзбек услубшунослигининг долзарб муаммолари” (Фарғона, 2006), “Таржима жараёни ва ҳорижий тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари” (Самарқанд, 2006), “Тилшуносликнинг долзарб масалалари” (Тошкент, 2006), “Истиқлол ва тилшунослик муаммолари” (Самарқанд, 2006) мавзуидаги халқаро ва республика илмий-назарий анжуманларида ҳам маълум даражада ўзбек фразеологияси масалаларига оид маърузалар тингланган ҳамда муҳокама қилинган эди.

Мустақиллик йилларида ўзбек фразеологиясига доир Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви” (1992), А.Маматовнинг “Фразеологик стилистика масалалари” (1991), “Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари” (1996), “Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари” (1997), А.Абдусаидовнинг “Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита” (2001), мазкур

¹² Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. НДА. – Самарқанд: 2001. – Б. 14.

¹⁹ Абдусаидов А. Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита. – Самарқанд: 2001. – 48 б.; Бегматов Э., Абдусаидов А. Матбуот тилида фразеологик неологизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. № 1. – Б. 23-27; Абдусаидов А. Журналистнинг тилдан фойдаланиш маҳорати. – Самарқанд: 2004. – Б. 67-70; Абдусаидов А. Газета жанрларининг тил хусусиятлари. ДДА. – Тошкент: 2005. – Б. 29-32.

²⁰ Бу ҳақда қаранг: Актуальные проблемы фразеологии, материалы республиканской научно-теоретической конференции (Самарканд, СамГУ, 25-26 ноябрь 1994 г.). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 102 б.; Актуальные проблемы фразеографии, материалы научной конференции (Самарканд, СамГУ, 14-15 ноябрь, 1996 г.). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1997. – 120 б.

сатрлар муаллифининг “Фразеология тарихидан лавҳалар” (1998), “Фразеологик услубият асослари” (1999), “Перифразаларнинг фразеологизмлар билан муносабати ва уларни мактабда ўрганиш масалалари” (ҳамкорликда, 2001), “Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари” (2002), “Уфқ” трилогиясининг лингвопоэтик таҳлили масалалари” (ҳамкорликда, 2006), “Шоир Эркин Воҳидовнинг фразеологизм қўллаш маҳорати ҳақида” (ҳамкорликда, 2007), “Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти” (2008), “Ўзбек тилида ўзлашма фразеологизмларнинг семантик-услубий хусусиятлари” (ҳамкорликда, 2012) сингари қатор тадқиқотлари майдонга келди.

Масалан, проф. Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви” номли тадқиқотида фразеологизмлар дастлаб боғлашувли ва боғлашувсиз иборалар деб икки гуруҳга ажратилган; боғлашувчи фразеологизмлар эса ўз навбатида бир, икки, уч боғлашувли деб гуруҳланган ва уларнинг боғлашув имконияти кенг ёритилган. Ишнинг алоҳида қисмларида фразеологизмлардаги вариация ва боғлашув, полисемия ва боғлашув масалалари ўрганилган.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, мамлакатимизда ўзбек фразеологияси фанининг асосчиси сифатида тан олинган, атоқли тилшунос олим, проф. Шавкат Раҳматуллаевнинг Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан 2005 йилда “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланиши мустақиллик йилларида зиёлиларга кўрсатилаётган юксак эътиборнинг ёрқин далилидир²¹. Яна бир йирик фразеолог олим Абдуғафур Маматов ҳозирги кунларда Олий Мажлис қонунчилик палатасининг депутати сифатида самарали фаолият кўрсатмоқда.

Шуниси муҳимки, фразеология фанига доир янги илмий-назарий қарашлар кейинги йилларда яратилаётган дарслик ва ўқув қўлланмаларидан ҳам мустаҳкам ўрин олмоқда. Масалан, проф.М.Миртожиевнинг фикрича, иборалар турғун бирикма ҳолидаги атамалар (*мелодий йил, аграр масала, катта маслаҳатчи, илмий ходим* каби), парафразалар (*мўйқалам соҳиби, илм заҳматкашлари, зангори кема капитани* каби) ва фразеологизмлар (*кўнгли хира тортди, кавушини тўғрилаб қўйди* каби) дан иборат²². Проф.Ҳ.Жамолхонов эса фраземаларни кўчма маъноли турғун конструкция деб ҳисоблайди. Олимнинг таъкидлашига кўра, фразема ҳам лексема каби луғавий бирлик саналади, аммо ўзининг ифода ва мазмун планларидаги қатор белгилари билан фарқланади²³. Проф.Ш.Раҳматуллаев “Ҳозирги

²¹ Шавкат Раҳматуллаев – атоқли тилшунос (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 3; Жўрабоева М., Қаҳҳорова Ҳ. “Устоз” каломининг айна тимсоли // “Тил ва адабиёт таълими”, 2006. № 3. – Б. 90-94; Бегматов Э., Йўлдошев Б. Йирик тилшунос олим ва устоз // Ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. – Б. 4-8.

²² Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Университет, 2004. – Б. 183-186.

²³ Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Талқин, 2005. Б. 216.

адабий ўзбек тили” номли янги дарслигида фразеологизмларни ўрганувчи соҳани фраземика деб номлайди. Бу ишда таъкидланишича, “фразема тил курилишининг луғат босқичига мансуб иккинчи лисоний бирлик бўлиб, биттадан ортиқ лексеманинг ўзаро семантик-синтактик бирлашуви билан таркиб топган бўлади, шунга кўра тузма сегмент бирлик дейилади; синтактик тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапшаклга тенг бўлиб, одатда номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради, лекин лексемадан ифода жиҳати билангина эмас, мазмун жиҳати билан ҳам фарқ қилади”²⁴. Бундан кўринадики, фраземаларнинг хусусиятларини талқин қилишда янги нашр этилган дарслик ва қўлланмаларда ҳам яхлитликка эришилганича йўқ.

“Ўзбек тилшунослиги тарихи” асарида таъкидланишича, мустақиллик йилларида “ўзбек фразеологиясининг янги муваффақиятларга эришувида Б.Йўлдошев, Абдимурод ва Абдугофур Маматовларнинг хизматлари катта бўлди. Б.Йўлдошев фразеологизмларнинг коннотатив маънолари, бадиий тасвир воситаси сифатида имкониятларини атрофлича ёритиб берди. Абдимурод Маматов фразеологик норма муаммосини кўтариб чиқди ва фразеологик норма ҳамда фразеологик вариант ўртасидаги муносабатни кўрсатиб берди.

Абдугофур Маматов эса, ўзининг қатор асарларида (биз бу асарларнинг айримларини юқорида маълум даражада таҳлил қилдик – Б.Й.) фразеологик шаклланиш муаммоларини ўртага қўйди ва унинг пайдо бўлиш омилларини ёритиб берди. Фразеологизмларнинг муҳим фарқловчи белгиси мазмуний қайта шаклланиш эканлигини кўрсатди.

Шундай қилиб, Ш.Раҳматуллаев асос солган ўзбек фразеология мактаби тобора такомиллашиб, ривожланиб бормоқда”.

Умуман олганда, мустақиллик йилларида ўзбек тилшунослиги фразеологизмларнинг структурал-грамматик, семантик-услубий ва функционал-прагматик жиҳатдан ўрганиш соҳасида муайян ютуқларга эришди, бир қатор янги монографиялар, рисоалар, ўқув қўлланмалари, илмий мақолалар, фразеологик луғатлар яратилди, бир неча номзодлик диссертациялари (Қ.Ҳакимов, Ш.Усмонова, М.Ҳоликова, К.Бозорбоев, Б.Жўраева, Ш.Абдуллаев, Ш.Алмаматова, М.Вафоева) ҳамда докторлик диссертациялари (Б.Йўлдошев, Абдимурод Маматов, Абдугофур Маматов,) ҳимоя қилинди. Шундай бўлса-да, ўзбек фразеологиясида ҳали чуқур илмий ўрганишни тақозо этувчи муаммолар ҳам анчагина бор. Аслини олганда, “фразеологизм Ўзбекистонда ҳам кенг кўламда ўрганилган соҳани ташкил қилади. Ҳақиқатан ҳам кўп иш қилинган. Бироқ эришилган ютуқларга раҳна солмаган ҳолда айтиш керакки, келгусида қилинадиган ишларимиз бундан-да кўп”²⁶. Бундай ишлар қаторига, бизнингча, қуйидагиларни киритиш мумкин:

²⁴ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 418.

²⁶ Мирзаев И. Профессор Шавкат Раҳматуллаев – фразеологизмларнинг илк тадқиқотчиси // Шавкат Раҳматуллаев – атоқли тилшунос (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 31

1. Ўзбек тилшунослигида ўзлашма фразеологизмлар масаласи бўйича айрим мақолалар яратилган. Аммо фразеологик калька, унинг луғавий калька билан муносабати, ярим фразеологик калька, ўзбек тили фразеологик тизимидаги умумтуркий қатлам ва байналмилал фразеологик қатлам сингари долзарб муаммолар янги фактик материаллар асосида тадқиқ этилиши лозим.

2. Ўзбек тили фразеологик тизимининг бошқа тиллар (рус, немис, инглиз, француз, тожик, афғон, испан каби тиллар) билан муносабати масаласи озми-кўпми тадқиқ қилинган. Аммо келгусида бундай тадқиқотлар янги методлар - компонент таҳлил, фразео-семантик гуруҳларга ажратиш, апликация, идентификация каби асосида конкрет ва системали давом эттирилиши, ўзбек тили фразеологиясининг туркий ва мўғул тиллари билан муносабатини ўрганиш иши йўлга қўйилиши даркор.

3. Ўзбек мумтоз адабиётининг кўп асрлик ёзма анъаналари, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий, Саккокий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Абулғози Баҳодирхон, Гулханий, Турди Фароғий, Муқимий, Фурқат, Мунис, Феруз, Огаҳий, Аваз Ўтар, Завқий каби намояндаларининг асарлари ўзбек тарихий фразеологияси учун бой материал беради. Ҳозирги кунга қадар Алишер Навоий ва қисман Бобур асарларидаги фразеологизмлар маълум даражада тадқиқ этилган, холос.

4. Қуръондаги иборалар, ҳадислар ва уларнинг ФБлар билан муносабати махсус ўрганилиши, Ўрта Осиёлик машҳур муҳаддислар ва тасаввуф илмининг устозлари Имом ал Бухорий, Ат-Термезий, Абдуҳолик Гиждувоний, Баҳоваддин Нақшбандий, Худододи Вали, Нажмиддин Кубро кабиларнинг бу соҳадаги серқирра ва олижаноб фаолияти тадқиқ этилиши лозим.

5. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги кунга қадар Алишер Навоий, Муқимий, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ойдин, Зулфия, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Саид Аҳмад каби шоир ва ёзувчиларнинг асарларида қўлланилган ФБлар маълум даражада тадқиқот объекти бўлган. Лекин Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Муҳаммадшариф Сўфизода, Асқад Мухтор, Пиримкул Қодиров, Усмон Носир, Одил Ёкубов, Ҳамид Ғулом, Мирмухсин, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Мирзакалон Исмоилий, Худойберди Тўхтабоев, Ўлмас Умарбеков, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Барот Бойқобилов, Мурод Муҳаммад Дўст, Тохир Малик, Хайриддин Султонов, Ғаффор Ҳотамов, Тоғай Мурод сингари шоир ва ёзувчиларнинг асарлари бўйича бундай ишлар ҳали бошланган эмас. Келгусида ўзбек бадиий нутқ фразеологияси, унда узул ва окказионал ФБларнинг қўлланиш усуллари яхлит тадқиқ этилиши зарур. Бундай ишлар келгусида яратиладиган ўзбек тили фразеологизмларининг кўп жилдлик изоҳли луғати ва ҳар бир ёзувчи ёки

шоир асарлари фразеологик луғатлари учун бой материал манбаи бўлиб хизмат қилади.

6. Ўзбек диалектологияси бўйича шу кунгача ўндан ортиқ докторлик, олтмишга яқин номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди, кўплаб монографик тадқиқотлар юзага келди. Аммо ўзбек диалектал фразеологияси бўйича бажарилган ишлар ҳозирча бир неча илмий мақолалардан иборат, холос ва ҳоказо.

Шундай қилиб, ўзбек тилшунослигида фраземаларни структурал-грамматик, семантик-услубий, функционал жиҳатлардан ўрганиш соҳасида муайян ютуқларга эришилди, монографиялар, илмий мақолалар, фразеологик луғатлар яратилди, бир неча номзодлик диссертациялари ҳамда Ш.Раҳматуллаев, Абдимурод Маматов, Б.Ўлдошев, Абдуғафур Маматовларнинг докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Шундай бўлса-да, ўзбек фразеологиясида ҳали чуқур илмий ўрганишни тақозо этувчи муаммолар ҳам анчагина бор.

Умуман олганда, ўзбек фразеолог олимлари олдида турган муҳим муаммолар жуда кўп. Шулардан яна бири эндиликда “Ўзбек тили фразеологияси”, “Ўзбек тилининг фразеологик услубияти”, “Ўзбек тилининг тарихий фразеологияси”, “Ўзбек ва бошқа туркий тилларнинг қиёсий фразеологияси”, “Ўзбек тилининг диалектал фразеологияси”, “Ўзбек тилининг фразеологик семантикаси” сингари фундаментал илмий тадқиқот ишлари яратишга киришишдан иборат бўлмоғи лозим. Мамлакатимизда ўзбек тилига Давлат тили мақомининг берилиши, тилимиз, маънавиятимиз ва маданиятимиз кадриятларининг қайта тикланиши ўзбек тилининг бебаҳо бойлиги бўлган фраземаларни тўплаш ва ўрганиш ишини ҳам янги поғонага кўтаришни тақозо этади. Ўзбек фразеологияси эришган ютуқлар мамлакатимизда бевосита ФБларни тўплаш ва фразеологик луғатлар тузиш муаммолари билан шуғулланувчи фразеография соҳасининг ҳам ривожланишига олиб келди. Масалага ана шу жиҳатдан қараганда, ўзбек фразеографиясининг шаклланиши ва тараққиёт босқичларини кўздан кечириш муҳим аҳамият касб этади.

Назорат саволлари:

1. Мустақиллик йилларида фразеологик шаклланиш муаммоларининг ўрганилиши.
2. Фразеологизмларни таржима қилиш масалаларининг ўрганилиш даражаси ҳақида.
3. Фразеологик норма масалаларининг ўзига хос белгилари.
4. Фразеологик синонимия, фразеологик полисемия ва фразеологик антонимия масалаларининг ўзига хос хусусиятлари.
5. Ўзбек фразеологияси муаммоларини тадқиқ этишнинг истиқбол режалари ҳақида сўзланг.

ТАНЛАНМА ФАНДАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1.1. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – 176 б.
2. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 40 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.

1.2. Асосий адабиётлар:

4. Абдуллаев А. Фразеологизмларнинг экспрессивлик хусусияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 5-сон, 36-39-бетлар.
5. Абдуллаев Ш. Фразеологизмлар таржимасига доир (Т.Қайипбергенов асарлари мисолида) // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 3-сон, 80-81-бетлар.
6. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). НДА. – Тошкент, 2006. – 21 б.
7. Абдусайдов А. Фразеологизмлар – матбуот тилида таъсирчан восита. – Самарқанд, 2001. – 48 б.
8. Алмаматова Ш. Шахс тавсифли фраземаларнинг семантик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, 3-сон, 78-80-бетлар.
9. Алмаматова Ш.Т. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. НДА. – Тошкент, 2008. – 22 б.
10. Балли Ш. Французская стилистика, М., 1961. – 394 с.
11. Башиева С.К. Стилистический компонент фразеологического значения. Автореф. дис... доктора филол. наук, Краснодар, 1995. – 38 с.
12. Бердиев Х., Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологиясига доир библиографик кўрсаткич, Самарқанд, 1977. – 36 б.
13. Бердиев Х., Расулов Р., Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологиясидан материаллар, 1-2-3-қисмлар, Самарқанд, СамДУ нашри, 1976, 1979, 1983. – 296 б.
14. Бозорбоев К.Т. Ўзбек сўзлашув нутқи фразеологизмлари. НДА. – Самарқанд, 2001. – 23 б.
15. Бушуй Т.А. Контрастивная лексикография в уровневой интерпретации фразеологии исходного языка, Автореф. дис... доктора филол. наук, Ташкент, 2000. – 42 с.
16. Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Номзодлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2009. – 26 б.
17. Жуков В.П. Значение фразеологизма и значение слова // Русский язык в школе, 1974. № 3, 81-86 с.
18. Жуков В.П. Русская фразеология. - М.: “Просвещение”, 1986. – 310 с.

19. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. - М.: "Просвещение", 1978. – 160 с.
20. Йўлдошев Б., Усмонова Д., Ҳамидова Ш., Йўлдошева Д. Перифразаларнинг фразеологизмлар билан муносабати ва уларни мактабда ўрганиш масалалари. - Навоий: НавоийДПИ нашри, 2001. – 47 б.
21. Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992. № 3-4. – Б. 37-42.
22. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. - Самарқанд, "Сўғдиён" нашриёти, 1998. – 110 б.
23. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. - Самарқанд, СамДУ нашри, 1999. – 200 б.
24. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти (монография). – Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. – 108 б.
25. Йўлдошев Б., Пардаев З. Ўзбек фразеологиясидан материаллар, 4-қисм. - Самарқанд: "Сўғдиён" нашриёти, 1997. – 90 б.
26. Йўлдошев Б., Бозорбоев К. Ўзбек тилининг фразеологик луғати (сўзлик). - Самарқанд: "Сўғдиён" нашриёти, 1998. – 92 б.
27. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг услубий ва прагматик имкониятлари. - Самарқанд, СамДУ нашри, 2002. – 37 б.
28. Йўлдошев Б., Ўринбоева Д. Ўзбек халқ дostonларининг частотали изохли фразеологик луғати. – Тошкент: "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2008. – 100 б.
29. Йўлдошев Б., Шодиев З. "Уфқ" трилогиясининг лингвопоэтик таҳлили масалалари (монография). – Самарқанд, СамДУ нашри, 2006. – 128 б.
30. Йўлдошев Б., Халилов Қ. Шоир Эркин Воҳидовнинг фразеологизм қўллаш маҳорати ҳақида (монография). – Самарқанд, СамДУ нашри, 2007. - 96 б.
31. Йўлдошев Б., Адашуллаева Г. Ўзбек тилида ўзлашма фразеологизмларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2012. – 98 б.
32. Кадыров В.Х. Фразеология в русско-узбекских словарях. Автореф. дис... канд. филол. наук, Ташкент, 1978. – 22 с.
33. Каххарова Х. Фразеология Абдуллы Кадыри. Автореф. дис... канд. филол. Наук. - Ташкент, 1985. – 23 с.
34. Малиновский Е.А. История изучения проблем фразеологии в русском языкознании. - Ташкент, Фан, 1991. – 92 с.
35. Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке, Автореф. дис... доктора филол. Наук. - Ташкент, 1991. – 52 с.
36. Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари, Тошкент, 1991. – 120 б.

- 37.Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари, Тошкент, 1991. – 274 б.
- 38.Маматов А. Фразеологизмлар шаклланишининг назарий асослари, Тошкент, 1997. – 28 б.
- 39.Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари, ДДА, Тошкент, 2000. – 56 б.
- 40.Маматов А. Фразеологизмларнинг шаклланиш асослари, Тошкент, 1996. – 54 б.
- 41.Маматов А.Э. Ўзбек тилида фразеологик шаклланиш масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 4-5-6-сон, 49-55-бетлар.
- 42.Маматов А. Лексик интеграция асосида фразеологизмларнинг шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999, 6-сон, 29-33-бетлар.
43. Менглиев Б., Худойбердиева М. Ўзбек тили иборалари ўқув луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 72 б.
- 44.Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси, ўқув қўлланма, Тошкент, 2000 – 80 б.
- 45.Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари, Тошкент, Ўқитувчи, 1995. – 122 б.
- 46.Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология), Тошкент, Ўқитувчи, 1969. – 80 б.
- 47.Рафиев А. Иборалар – нутқимиз кўрки, Тошкент, Ўзбекистон, 1985. – 22 б.
- 48.Рафиев А.Р. Структурно-функциональные свойства фразеологических единиц узбекского языка, Автореф. дис... канд. филол. наук, Ташкент, 1982. – 18 с.
49. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки, Тошкент, Фан, 1970. – 60 б.
- 50.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви, Тошкент, “Университет”, 1992. – 128 б.
- 51.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати, Тошкент, Ўқитувчи, 1978. – 408 б.
- 52.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик), Тошкент, Фан, 1966. – 264 б.
- 53.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати, Тошкент, 1992. – 363 б.
- 54.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек ва рус тилларида фразеологик антонимлар. – Тошкент: Университет, 2000. – 32 б.
- 55.Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили (дарслик). – Тошкент: “Университет” нашриёти, 2006. – 464 б.
- 56.Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии, учебное пособие, Самарканд, 1971. – 223 с.
- 57.Рустамов А. Сўз ҳақида сўз, Тошкент, 1987. – 160 б.

- 58.Сувонова Н.Н. Фразеологиянинг систем-сатҳ бирлиги сифатидаги талқини. НДА. – Тошкент, 2008. – 23 б.
- 59.Туропова М. Фразеологик вариантлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, 5-сон, 36-40-бетлар.
- 60.Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, Ўқитувчи, 1992. – 399 б.
61. Умарходжаев М.И. Основы фразеологии.– Ташкент, Фан,1983.–136 с.
62. Умарходжаев М.И. Очерки по современной фразеологии. – Ташкент, Фан, 1977. – 104 с.
- 63.Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НДА. – Тошкент, 1998. – 22 б.
- 64.Халикова М.К. Фразеология как форма отражения национального менталитета в языковой картине мира (на материале русского и узбекского языков). Автореф. дис... канд. филол. наук, Ташкент, 1999. – 26 с.
- 65.Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка, М., 1985. – 160 с.
- 66.Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Тошкент, Ўқитувчи, 1980. – 448 б.
- 67.Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии (опыт семантического анализа фразеологических единиц), Самарканд, 1972. – 97 с.
68. Қўчқортёев И. Бадиий нутқ стилистикаси (ўқув-методик қўлланма). – Тошкент, ТошДУ нашри, 1975. – 96 б.

1.5. Интернет сайтлари

1. <http://www.yedu.ru> va <http://www.yedu.uz> – таълим сайтлари.
2. <http://www.yeqworld.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
3. <http://ru.wikipedia.org> – эркин энциклопедия «Vikipediya».
4. <http://www.prepodu.net> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
5. <http://www.twirpx.com> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
6. <http://www.ziyonet.uz> – адабиётларнинг электрон вариантлари.
7. <http://www.allpravo.ru> – адабиётларнинг электрон вариантлари.

1.6. Журналлар

1. Ўзбек тили ва адабиёти.
2. Тил ва адабиёт таълими.
- 3.Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.
4. Хорижий филология. СамДЧТИ илмий тадқиқотлар ахборотномаси.
5. СамДУ илмий тадқиқотлар ахборотномаси.
- 6.Преподавание языка и литературы.
7. Вопросы языкознания.

8. Филологические науки.

1.7. Моддий-техник ва ёрдамчи воситалар

1. Кўргазмали плакатлар.
2. Слайдлар дастаси.
3. Компютер дастурлари: Мапле ва бошқа.
4. Дастурлар пакети, масалан, АНСЙС ва бошқалар.

1.8. Педагогик технологияга оид баъзи адабиётлар

1. Остонов Қ. Янги педагогик технологияларни математика ўқитиш жараёнида тадбиқ этиш усуллари. Услубий қўлланма.— Самарқанд: СамДУ нашри, 2006.—72 б.
2. Авлиёкулов Н. Замонавий ўқитиш технологиялари. - Тошкент, 2001.
3. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат - Т.: ТДПУ, 2003.
4. Ахунова Г.Н., Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. — Тошкент: Иктисодиёт, 2009.
5. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989.
6. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах: Учебное пособие //Под общ. ред. акад. С.С. Гулямова. - Т.: ТГЭУ, 2005.
7. Епишева О.Б. Основные параметры технологии обучения. //Школьные технологии -2004.- № 4.
8. Ишмухаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). — Тошкент: Истеъдод, 2008. — 180 б.
9. Йўлдошев Ж., Усмонов С. Педагогик технология асослари. Т.: Ўқитувчи, 2004.
10. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. - Қарши, 2000.
11. Саидахмедов Н.С. Педагогик амалиётда янги педагогик технологияларни қўллаш намуналари. - Т.: РТМ, 2000.
12. Саидахмедов Н.С. Янги педагогик технологиялар. — Тошкент: Молия, 2003.
13. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998.
14. Толибов У., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. — Тошкент, 2006.
15. Толипов Ў., Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. - Т.: Фан, 2005.
16. Фарберман Б.Л. Передовые педагогические технологии. -Т.: Фан, 2000.
17. Холмухаммедов М.М. ва бошқалар. Таълим педагогик технологиялари. Услубий қўлланма. — Самарқанд, 2005. — 49 б.